

Др Нада Клаић

О ЛЕГЕНДАРНОЈ СМРТИ КРАЉА ЗВОНИМИРА

У новије вријеме чињени су покушаји да се легенда о насилној смрти краља Звонимира подупре новим легендама, иако је већ од 1936. било јасно којој врсти извора ваља у том питању дати предност. Наиме, Н. Радојчић¹ је тада тако јасно изложио проблем и оцијенио све дотад познате изворе да његовим резултатима није требало много додавати. И он се с правом питао како се може „у овој типичној легенди сличној толиким другим гледати веродостојан историјски извор?“² Зато је узео да научно утврди „шта је све у легенди невероватно, ма и не постојала могућност да се оборене заблуде замене несумњиво утврђеним чињеницама“.³ Већ тада је рекао да би „било не само неумесно, него и потпуно немогуће изређати сва дела и расправе где је нешто о њој (тј. о смрти Звонимира) написано“, јер „њих је безброј“.⁴ Задржао се према томе на најважнијим мишљењима,⁵ али и то је било доста. Његов преглед дотадашње литературе показао је да се у рјешавању проблема приступало с различитих становишта, углавном с унапријед одређеним циљем. Како вијести о Звонимировој смрти чине двије скупине — старије су хисторијске, а млађе легендарне — могла се оправдати легенда само на тај начин да се покуша доказати хисторијским чињеницама. Посве је разумљиво да посао није баш лак, па се Шишић, који се обично сматра најжешћим присташом легенде о убиству, намучио да је учини вјероватном. „Главни камен спотицања у причи о смрти Звони-

¹ Легенда о смрти хрватскога краља Димитрија Звонимира, СКА, Глас CL XXI, 1963, стр. 85.

² Н. дј., стр. 5.

³ Н. дј., стр. 6.

⁴ Н. дј., стр. 8.

⁵ Радојчић није порицао да је у приказу литературе био „донекле субјективан“, тако да приказ одише мјестимично не само оштром критиком, него и цинизмом. Не може му се додуше порећи пластичност у приказивању. Особито се оборио на И. Кришњавога, јер је његова расправа „заводила ненаучни метод у историјско расправљање, збуњивала је невеште и добронамерне читаоце наметљивим фразама спретног дилетанта...“ (33), што је у основи тачно. Замјерио је, надаље, Д. Груберу, који није „имао храбрости да брани једно одређено мишљење“ (34). Но нису боље прошли ни други аутори.

мировој одувек је — констатира Радојчић — било писмо папе и цара краљу, које се тамо спомиње, с позивом у крсташки рат“,⁶ па се Шишић позивао на тобожње писмо Алексија Комнена грофу Роберту Фландријском и на тадашње пријатељске односе између цара и папе. Овакву подлогу легенде Радојчић одлучно одбацује, с оправданим упозорењем да је у легенди ријеч о западном, а не источном, дакле бизантском цару.⁷ Како је Шишић настојао да појача вриједност своје легенде открићем Катића⁸ — тај је најиме утврдио постојање Косова у XIV ст. — Радојчић га је подсјетио да „тима легенда није постала ништа вероватнија“.⁹ Зато је цјелокупну оцјену литературе до 1936. завршио овом оцјеном: „До хипотезе о насилној смрти краља Звонимира доспела је модерна хрватска историографија или рационалистичким преправљањем извора, увек врло опасним, или на основу вере у аутентичност т. з. писма цара Алексија I Комнина грофу Роберту Фландријском и на основу доиста смеле слутње да је у легенди о смрти краља Звонимира реч о том или сличном писму“.¹⁰ С правом је, пун горчине, додао да је „мало случајева у науци, како ће се одмах видети, да је на основу тако мало и толико непоузданих извора испредено толико и тако смелих слутња као ове с којима сам своје читаоце упознао“.¹¹ Радојчић прелази затим на анализу извора и то најприје историјских, тј. изправе Стјепана II из 1089,¹² и податка архиђакона Томе.¹³ У првом извору не може „бити сумње о томе да је писац повеље хтео рећи како је краљ умро природном смрћу“, а на „намерно прећуткивање насилне смрти уопште се не може мислити, јер би то било лагање...“¹⁴ У Томиној реченици о Звонимировој смрти¹⁵ „разборите присталице тезе о насилној смрти“ не виде доказ свом мишљењу. Тома је „хтео рећи да је краљ умро природном смрћу, јер то значе ла-

⁶ Н. дј., стр. 36.

⁷ „Уосталом, састављач додатка хрватском преводу једнога дела Барскога родослова јамачно није ни мислио, спомињући цара, на источно-римског цара... него на западног, а још мање му је могло бити на уму т. з. писмо цара Алексија I Комнина грофу Роберту Фландријском“ (Н. дј., стр. 39).

⁸ Ј. Катић је утврдио да већ у XIV ст. постоји назив Косово поље, па се према томе не ради о новом називу, које је дондјело становништво у вријеме миграција изазваних турским освајањима. Види Бан Емериј Ладковић отимље добра књијеске бискупије (1368), (Croatia sacra 3, 1932.

⁹ Н. дј., стр. 40.

¹⁰ Н. дј., стр. 42.

¹¹ Н. дј., стр. 43.

¹² Ф. Рачки, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, 1877, стр. 148 (= Documenta).

¹³ Ф. Рачки, Thomas archidiaconus, Historia Salonitana, MSHSM XXVI, 1894, стр. 54, 56 (= Hist. Sal.).

¹⁴ Н. дј., стр. 44.

¹⁵ „Eonamque tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset“ (Hist. Sal., стр. 56—7).

тинске речи, којима је описује¹⁶. Да поткријепи своју тврдњу анализом, Радојчић указује на најстарије изворе о смрти цара Уроша „који су исто онако довољно разговетни“, па ипак то није сметало да се и око његове смрти створи легенда.¹⁷ Међу легендарним изворима Радојчић обрађује опширније Пољско-угарску кронику¹⁸ и Додатак хрватској редакцији Љетописа попа Дукљанина.¹⁹ Кроника је „у оном делу који је схватан као извор за насилну смрт хрватскога краља Димитрија Звонимира део велике легенде о Атили смешљен с провидном тенденцијом да докаже колико су угарска права на Хрватску и Славонију стара и како су етички основана. . . У тој легендарној причи нема историје. Зато Угарско-пољска кроника отпада као веродостојан извор за насилну смрт хрватскога краља Димитрија Звонимира“.²⁰ Додатак је смешљен рад непознатог преводиоца Љетописа попа Дукљанина. Штавише, Радојчић доказује како је и сам пријевод Љетописа „замешљен као увод додатку о насилној смрти краља Звонимира и о казни која је због ње стигла Хрвате“.²¹ Преводилац је наиме додавао хрватско име и историју, што је било „одличан мост за легенду“, јер Хрвати су „умецима и додацима већ били довољно оцрњени, а њихови владари колико треба похваљени да би се осетила величина њихова злочинства над краљем Звонимиром и схватила тежина казне за њ“.²² Опис богатства и љепоте „нико жив међу критичким историчарима не може озбиљно узети“, а у писма се исто тако не може вјеровати, јер легенде „кипте од таквих писама“.²³ Писац легенде мисли на западноримског цара, јер „није ни знао да се византијски цар звао цар Романије, ромејски“. Он се пита није ли писац „препун познате романске пакости на Хрвате“. У бити то је „легенда, не историја“.²⁴

Међу краћим легендарним вијестима оцјењује Радојчић вијест у дјелу ХСМ,²⁵ епитаф у истом дјелу и Кронику Томашића. За први се извор не усуђује тачно изрећи своје мишљење о односу између ХСХ и Додатка,²⁶ док је епитаф према његову увјерењу „једноставно књижевно вјежбање“.²⁷ Томашић је написан према хрватској легенди. Међутим, посљедње изворе није подробније

¹⁶ Н. дј., стр. 45.

¹⁷ Н. дј., стр. 46—7.

¹⁸ Н. дј., стр. 47—55.

¹⁹ Н. дј., стр. 55—68.

²⁰ Н. дј., стр. 55.

²¹ Н. дј., стр. 58.

²² Н. дј., стр. 61.

²³ Н. дј., стр. 65.

²⁴ Н. дј., стр. 65—66.

²⁵ *Historia Salonitana maior*. Тако је Фарлати назвао прерадбу дјела *Historia Salonitana splitског архијакона Томе*, па је тај назив у историографији опћенито прихваћен. Једино је М. Барада предлагао назив ХСП (*Historia salonitanorum pontificum*) с обзиром на то да је то наслов на почетку трогирског рукописа Томина дјела.

²⁶ Н. дј., стр. 70—1.

²⁷ Н. дј., стр. 70.

анализирао, јер је сматрао да су варијанте „које зависе од расположења писца или преписивача“.²⁸

Ф. Шишић или није стигао или није хтио одговорити Радојчићу.²⁹ Па ипак Радојчићев рад није остављао никакве сумње у то којим путем може убудуће ићи хисторичар: даља истраживања могла су разрадити легенде или појачати његове тврдње о природној смрти, али нису могла вратити дискусију на Шишићев колосијек. Стога није случај да поновно враћање на исту тему није потекло из пера хисторичара. Наиме, Стипе Гуњача је као археолог покушао подупријети Шишићеву теорију новим археолошким доказима и својеврсном анализом дјела ХСМ.³⁰ И прије него што је провео цјеловиту анализу дјела³¹ у којем је нашао Звонимиров епитаф, Гуњача се задовољио само „запажањима“³² на основу којих је ипак дао мишљење о постанку и вриједности дјела у цијелости. Још прије него што се он одважио на тај корак дошао је и М. Барада³³ до увјерења да је ХСМ не само

²⁸ Н. дј., стр. 73.

²⁹ Ипак је исте године кад је изашла Радојчићева расправа у кратком прегледу хрватске повијести изразио у том питању неке сумње. „Кад је, последије мира с царем, Звонимир хтио да му пружи помоћ против Селдџука, и због тога сазвао народну скупштину (сабор) на отвореном пољу код Книна, огорчени га народ — како изгледа — убије (1089)“. Он је додуше у биљешци додао да „сви разлози написани и у посљедње вријеме против тезе силовите смрти краља Звонимира, нису нипошто толико увјерљиви, да су ме могли навести на мишљење, да Звонимир није умро насилном смрћу. Како се може без ове катастрофе увјерљиво објаснити година 1102?“. Овај завршетак биљешке најбоље показује зашто је Шишићу требала насилна смрт! Према томе ни њега није до увјерења водила анализа извора, него концепција најстаријих хрватско-угарских односа. Таквим је признањем открио и стварну слабост своје теорије. Види Јосип Хорват, Политичка повијест Хрватске, Загреб, 1963, стр. 16, биль. 3.

³⁰ *Historia Salonitana maior*, Рад ЈАЗУ 283, 1951, стр. 175—243 (= *Hist. Sal. maior*).

³¹ Гуњача је, иако су му у Сплиту била надокват руке два рукописа, од свију данас познатих рукописа (8) узео у обзир само римске (пропагандни и два берберинска). Међутим, није ни помоћу ових рукописа настојао проучити читаво дјело, већ је у споменутој расправи анализирао текст углавном око наслова. То је један од разлога зашто је његово мишљење о постанку и вриједности дјела као недовршено и крње уједно и неприхватљиво.

³² Гуњача је циљ свог рада открио у закључку овим ријечима: „Зато треба да се текст рукописа '*Historia salonitanorum episcopum*' (!) већ једном критички објави, што није био задатак ове расправе, јер је аутор до овог запажања дошао само у намјери да испита нарав извора, у којем се налази вијест о смрти краља Звонимира, па је радња начињена зато, да се изнесу констатације том приликом стечене“ (*Hist. Sal. maior*, стр. 236, — поцртала Н. К.).

³³ *Dalmatia Superior*, Рад ЈАЗУ 270, 1949. „Текст оног дијела Томине кронике, који садржи догађаје, што су се збили прије живота Томина, као и читав текст ХСП-а нису изворни саставци, него обичне средњовјековне компилације; ради се о двјема редакцијама, које међу собом нису изравно одвисне, него неизравно преко предлога који потјечу из старијих компилација... редакција ХСП свакако је старија од Томине, а како сам показао и поузданија, те јој се као извору мора дати предност пред Томином“ (н. дј., стр. 20).

старија од Томе него да су оба дјела настала на основу истог предлошка. Али и он је анализирао само три поглавља! Гуњачина *Historia Salonitana maior* била је само увод у нови рад о томе *Како и гдје је свршио хрватски краљ Димитрије Звонимир с додатоком о гробу краља Звонимира на Капитулу код Книна*.³⁴ Иако је у свом првом раду морао остати што се вриједности, времена постанка и аутора тиче на претпоставкама, или, како је он то рекао, на „вјеројатностима“,³⁵ у овом је дјелу претварао вјеројатности у доказане тврдње.³⁶ Ова је друга расправа написана и зато да се и остале легендарне и касне вијести о Звонимировој погибији оправдају, ускладе и спасу као одлични извори. Тако се међу првима нашао Лукаревић, из којег Гуњача вади податак о Звонимирову гробу. Премда се три различита Лукаревића локалитета не могу исправним поступком довести у склад са црквима св. Стјепана и св. Марије у Солину,³⁷ Гуњача мисли да је ондје био покопан Звонимир.³⁸ Штавише, ондје се морао, према њему, налазити и епитаф. Гуњачу не муче ни сумње које су Радојчића спутавале. Зато много једноставније и брже рјешава овдје при-

³⁴ Рад ЈАЗУ, 288, 1952, стр. 205—324 (= Како и гдје).

³⁵ У Закључку је расправе морао констатирати како је упоређивањем „римских пријеписа дјела под насловом 'Historia salonitanorum pontificum'“ утврдио „да је предлошак, из којег су пријеписи потекли, настао много прије њихова постања, а упоређивањем с текстом дјела 'Historia salonitana' Томе арциђакона доказана је вјеројатност, да се 'Historia salonitanorum pontificum' односи на његов концепт“ (н. дј., стр. 235). Кад је први пут ту могућност изнио морао се исто тако несигурно изјављивати. „Према томе Н. s. maior, као старија, не би се имала на што друго односити до на Томин концепт“ (н. дј., стр. 220 — потцртала Н. К.). На такве га је закључке приморавала тежња да што боље оцијени дјело у којем се налази Звонимиров епитаф, према његову увјерењу прворазредац извор за Звонимирову насилну смрт.

³⁶ „Најновијим проучавањем утврдило се рано поријекло дјела у којему се налази вијест о насилној смрти краља Звонимира... Поуздано је утврђено да је ово дјело претходило дефинитивној редакцији *Historie Salonitane* Томе Арциђакона, за које је дапаче доказана велика вјеројатност, да се односи на сâм Томин концепт“ (н. дј., стр. 206; потцртала Н. К.). Међутим, током расправљања заборавља на ове претпоставке и гради даље у закључивању као да је ХСМ заиста Томин концепт.

³⁷ Лукаревићев податак о Звонимирову гробу гласи овако: „et fu portato a sepolire in Bichia nell'isola Metabure in san Antonio doce si sepelivano i re del paese“. Гуњача признаје да му је ова топографија непозната, али јер „се овдје ради о традиционалном укупишту хрватских краљева на једном отоку и у једној цркви“ (Како и гдје, стр. 211), рјешава загонетку Лукаревићевих топомина овако: Bichia су Бијачи због тога што „само тако иза вијести стоји бар приближно вјеројатна позадина хисторијске стварности“! Метабуре су Солински оток, јер „можда је било пригоде да се једно вријеме солињски оток назове Међубаре, па макар га тако ословио и појединач, који је преносио ову вијест“ те су без потешкоће „сада учвршћене двије локације“. Црква св. Антуна такођер није запрета. „Ради се дакле о једноставном бркању, које настаје лако и сваки дан кад црква није субјект, те нема важног значења зато што њено име игра споредну улогу...“ (н. дј., стр. 212—3). Оваквом систему доказивање сувишан је заиста сваки даљи коментар.

³⁸ „А сада по Лукарићевој вијести утврђујемо да је ту био покопан и Звонимир“ (н. дј., стр. 214).

јепорна питања. Враћа се опет на бизантиског цара,³⁹ тражи папинско писмо у Сплиту,⁴⁰ доказује да се заиста радило о крижарском рату итд. Такав га рад води до увјерења како је „уклоњена фикција, да је вијест у ХСП млађа и да је начињена на основу вијести мађарског поријекла“.⁴¹ Остале легендарне вијести не само да је Гуњача стрпао у „вијести секундарног карактера“, већ их је настојао приказати у новом свјетлу. Како је према његову мишљењу ХСМ концепт Томине ХС, то је Додатак могао настати само на основу Томина саставка“, а то никако није могло бити прије конца XIII стољећа, и то би био теоретски *terminus ante quem* поп постанка ДХРЈБД“.⁴² Али, успоређивање података Томашићеве кронике с ХСМ „као најглавнијим и најстаријим извором“ задало је Гуњачи нешто више бриге. Зато у основи одбија мисао о узajамној овисности извора и настоји ускладити различите топографске ознаке у оба дјела. Налази излаз у одбацивању Томашићевих навода. Зашто бисмо, наиме, вјеровали Томашићу, каже Гуњача, кад ставља саборовање у Петрово поље, и то „баш код цркве св. Цецилије“ — иако „уистину на Петрову пољу постоји положај Цецела“ — кад и у Бискупији постоје неке ниве „на Цецили“!⁴³ Дакле, Томашић се забунио⁴⁴ „Зато је —

³⁹ Наиме, бизантски је цар могао послати писмо Звонимиру кад је „познато да су хрватски владари поради политике према царским далматинским градовима традиционално признавали често и формалан бизантски суверенитет онда кад су *de facto* били потпуно самостални“ (н. дј., стр. 226). О таквом бизантском суверенитету над хрватским владарима није се, изузевши у вријеме Здеслава, усудио говорити ни један хрватски историчар, а камоли да би о њему говорио као о традиционалном.

⁴⁰ Тобоже зато „јер је сплитска надбискупија била експозитура папинске политике, па је ту из тога периода могло остати грађе“ (н. дј., стр. 228). Гуњача, штавише, мисли да је папина заповјед „одраз папиног суверенитета“, а мотив војне, дакле ослобођење Крстова гроба, доказује „да је цар при тражењу помоћи баратао најефектнијим моралним оружјем, а то је егида ослобађања Крстова гроба, због које ће прије наћи одазива, него кад би молио за спас свога царства“ (н. дј., стр. 229). Гуњачу ништа не збуњује што је идеја крижарских ратова била тада још страна и што је тек Шишић конструирао гоњен својом теоријом овакву политичку ситуацију у Бизанту у доба наводне Звонимирове погибије.

⁴¹ Н. дј., стр. 255. Наиме, насилну смрт тобоже оправдава не само „вањскополитички преокрет од Бизанта к папи“, него и „несумњиво упадна и осуђена новост“, наиме „давање мјеста Карина кћери Клаудији и зету Војничи од племена Лапчана, што је у неку руку мирисало на увођење феудалних мјера у непотистичким облицима“ (н. дј., стр. 230). Није затрпао потпуно јасно како Гуњача замишља увођење феудалних новости“ ако таквима назива даровнице породици, које су без сумње исто тако старе као и владарска власт уопће. Међутим, и наведена даровница Клауди, као и даривање Среззи, упућују на нову фазу у феудализму, на вријеме кад је владар у помакану земаља почео даривати части и приходе. Јер у случају Карина не ради се о мјесту, како тврди Гуњача, него о каструму и жупанији. Друго је, дакако, питање да ли су Лапчани заиста тада добили и једно и друго!

⁴² Н. дј., стр. 255.

⁴³ Н. дј., стр. 260—2.

⁴⁴ Мисли да „ништа није сигурније него да је с толиког подударања идентитета дошло до бркања на тај начин што се узело једно поље за друго и ништа више!“ (н. дј., стр. 262).

завршава — уза све наведено, највјеројатније, да се Звонимирово тијело, у првом моменту, покопало у цркви св. Бартоломеја на близом Капитулу код Книна и да се оно касније пренијело у Солин. . .“⁴⁵

Радојчићеву тумачењу Пољско-угарске кронике додаје своје⁴⁶ и убројивши међу секундарне изворе још увијек непознату кронику из Задра⁴⁷ прелази у III погл. на „Досадашње приговоре“.⁴⁸ Не разликујући изворни материјал (дакле хисторијске и легендарне изворе) од историографије⁴⁹, он је без икаква реда побијао и једне и друге уколико су стајали на путу његовим закључцима. Сматрао је да је уклонио све „умјесније приговоре“, па је прешао на „IV Археолошко-топографска открића“.⁵⁰ Она најбоље указују на то колику је важност Гуњача приписивао у хисторијском расправљању археолошком материјалу. Чинило му се да „је питање проналаска локалитета Пет цркава у читавом проблему превагнуло као средишње и у његовом чврстом рјешењу лежала је одсудна ријеч за све“.⁵¹ При том још ни данас није свјестан чињенице да му није успјело наћи *локалитет Пет цркава*, него *остатке пет цркава* које не може са сигурношћу убицирати.⁵²

⁴⁵ Н. дј., стр. 263.

⁴⁶ Позивајући се на податак једног рукописа о Крешмиру тврди како „овдје може да буде говора само о убиству краља Звонимира“ (н. дј., стр. 270). Према његову увјерењу Радојчић пријети кад тумачи податке кронике Атилином легендом, па настоји испричати непознатог писца што је „погријешно кад није навео Солин (него Сплит; Н. К.), гдје су се фактично покопали, а по тому сигурно и боравили хрватски краљеви“ (н. дј., стр. 270).

⁴⁷ Н. дј., стр. 271.

⁴⁸ Н. дј., стр. 272—86.

⁴⁹ Гуњача је тако међу „приговоре“ стрпао оба хисторијска извора, тј. исправу Стјепана II и Тому. Прва тобоже не говори о начину смрти зато, јер „то није никакав запис, који би третирао Звонимиров живот и рад. . .“, а Тома је „само споменуо, да је Звонимир умро“ (н. дј., стр. 284—5).

⁵⁰ Н. дј., стр. 272—86.

⁵¹ Н. дј., стр. 287.

⁵² Као хисторијар не желим се упуштати у Гуњачине археолошке аргументе из више разлога. Прије свега, нисам сигурна није ли који археолошки остатак у том селу постао старохрватском црквицом само зато да подупре легенду о Звонимиру. Гуњачин поступак с хисторијским изворима не искључује такву претпоставку. А затим, може ли се сасвим поуздано тврдити да је *тада*, тј. крајем XI ст., постојало управо пет цркава у Бискупији? Доказе о топонимима замијениле су његове претпоставке. А ипак се морамо питати да ли су се топографски називи мијењали тако како су с њихове површине нестајали археолошки објекти. Надаље, у расправи нема никаква доказа о томе да је Бискупија исто што и некадашњих „Пет цркава“. Гуњача је додуше у једном свом раду 1956. устврдио како је „најновијим резултатима утврђено да се село Бискупија некада звало Пет цркава“ (Старохрв. проsvјета III/5, 1956, стр. 65), и при томе се позивао на свој рад (стр. 226, 295) из 1952. т. Међутим, ондје такођер узалуд тражимо доказ да су »locus quinque ecclesiarum заиста Бискупија! Тако дуто док у нашем језику постоји ријеч *цeцeљ* (Ф. Ивковић — И. Броз, Рјечник хрватског језика, 1901, ad v. cecelj) која је такођер могла кумовати данашњем топониму, а докази да „по-ложај Цецела“ заиста „означаје некадашњи појед цркве св. Цецилије“ (н. дј., стр. 295) нема, Гуњача ће тешко доказати своје мишљење. Уто-

Л. Катих⁶⁹ се у основи сложио с Радојчићем.

Мислим да нисмо данас у недоумици кад се опредјељујемо за једно од горњих мишљења. Текст је исправе исувише јасан. Ипак, што се тиче Радојчићеве оцјене Новакових резултата, морам истакнути да се с њом не могу сложити. То додуше у овом питању није ни битно, јер успех фалсификата није овисио о начину на који приказује краљеву смрт. Осим тога, онај тко у изразу *defunctus* жели видјети убијеног хрватског краља заборава да је Звонимир у легендарним вијестима не само убијени хрватски краљ него и посљедни убијени хрватски владар. А то писац исправе Стјепана II, па био он не знам како вјешт фалсификатор, није могао рећи, јер је његов донатор био Звонимиров насљедник. Дакле, још једна чињеница више као доказ да писац Стјепанове исправе није знао за Звонимирову насилну смрт.

б. Архиђакон Тома

Као подлога за закључке о Звонимировој смрти служи позната реченица из дјела *Historia Salonitana* сплитског архиђакона Томе, којом он почиње текст XVII поглавља. Он гласи: *Ео namque tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit*⁷⁰. Тома жели у овој реченици, коју употребљава као увод у приказ неслоге хрватских великаша, нагласити како су са Звонимиром нестали владари краљевске крви и како је управо због тога настала међусобна борба супарника. Међутим, Тома не зна ништа о родбинским везама између Звонимира и Арпадовића, па због тога заслугу за довођење нове династије не приписује баштинском праву већ позиву хрватских великаша.

У дискусији да ли је Тома ријечима „мортис дебитум солуит“ хтио описати насилну или природну смрт краља може коначну ријеч имати дакако само — *сам Тома*. Другим ријечима, ваља потражити у његову дјелу и остала мјеста у којима је управо таквим ријечима описивао смрт. То у цјелости⁷¹ није нитко досад учинио.

Тома је био довољно вјешт латинском језику да је могао јасно изразити своју мисао. Његово богатство израза долази до изражаја такођер на оним мјестима у његову дјелу на којима је описивао начин смрти или смрт уопће, било појединаца или групе људи. Израз *мортис дебитум солуит* употријебио је у дјелу на седам мјеста. Посљедњи пут је тако најавио смрт архиђакона Ка-

⁶⁹ „Ако је игдје било мјесто, да се окоми на свога такмаца и да напротив своје краљевском поријеклу (отаца, дједова и праједова) — постави и истакне насилну смрт од народа убијенога Звонимира пред саме двије године — то је ту било, па ипак Стјепан спомиње само *наравну смрт Звонимирову*“ (н. дј., стр. 31).

⁷⁰ Рачки, *Hist. Sal.*, стр. 56—7.

⁷¹ Само се Грубер позивао на један примјер. Види некоја питања из старије повјести XI и XII стољећа, ВЈА н. с. I, 1925, стр. 160, биль. 12.

талда у XXVI поглављу. То је већ онај дио дјела у којем Тома помало напушта кроничарски начин излагања да би прешао у епску опширност с којом је дјело и завршио. Узме ли се приближно опсег дјела, то је отприлике половица. Према томе, лако ће се разабрати да је свих седам случајева такве пјесничке форме описа смрти Тома улотријебио у првој половини дјела. Намеће се мисао — још и прије анализе тих мјеста — није ли Тома желио сам пјесничком формом освјежити текст? Мјесто да каже *obiit, de hac luce migravit, defunctus, vita decedens* или слично, он је описао смрт на горњи начин. Да при томе заиста није имао намјеру описивати, и *начин смрти* или неку особиту смрт, нека покажу примјери.

1. Говорећи у V погл. о Глицерију и Наталу мора споменути и смрт папе Пелагија: *Interim autem summus pontifex Pelagius mortis debitum soluit, cui successit beatus Gregorius doctor.*⁷²

2. О насљеднику надбискупа Дабрала Ивану Тома зна тако мало да о њему говори као о „некоме Ивану“ (*quidam Johannes*).⁷³ Он је — каже Тома — био тако стар да се морао одрећи части и *in eadem ecclesia non longo tempore degens ibidem mortis debitum soluit*«.

3. Нема сумње да је и о Петру Ломбарду Тома знао врло мало. Истакавши његове вјештине и поријекло он његово бискуповање у Сплиту напомиње тек с неколико ријечи. *»Nec itaque, sum aliquot annorum curricularis salonitane feliciter pretuisset ecclesie profectus in Hungariam mortis debitum soluit*«.⁷⁴

4. Ријечи којима Тома најављује смрт краља Емерика и његова сина Ладислава не остављају такођер никакве сумње у то на какав је начин смрти Тома при томе мислио. *»Et sic⁷⁵ Henricus mortis debitum soluit; modicoque post hec transcurso dienum spatio, etiam ille unicus eius paruulus morte extinctus est*«.⁷⁶

5. Пети је примјер још јаснији: *»Cum autem Andreas rex aliquantam moram faceret, preparando nauigium, Bernardus archiepiscopus mortis debitum soluit*«.⁷⁷

6. Посљедњи примјер — изузевши податак о Звонимиру — такођер искључује тврдње о нејасном Томину изражавању. Говорећи о старом Каталду, који је био изабран за архиђакона, али није био потврђен, Тома додаје да је двије године након избора умро.

⁷² Рачки, *Hist. Sal.*, стр. 19.

⁷³ *»Denique post Dabralam fuit quidam Johannes archiepiscopus spatlatensis, de ipsa ciuitate oriundus. Ipse edificauit ecclesiam sancti Felicis super riuum. Et cum pre senectute iam factus esset inutilis, cessit ab onere pastoralis et in eadem ecclesia, non longo tempore degens ibidem mortis debitum soluit*«. *Hist. Sal.*, стр. 46—7.

⁷⁴ Рачки, *Hist. Sal.*, стр. 65.

⁷⁵ *Sic се односи на Емерикову одредбу прије смрти: он је скрбништво над сином и управу краљевства повјерио свом брату Андрији.*

⁷⁶ Рачки, *Hist. Sal.*, стр. 82.

⁷⁷ *H. dj.*, стр. 90.

»Erat autem Cataldus iam etate grandeuus, nec toto peracto biennio mortis debitum soluit«. ⁷⁸

Ови примјери свједоче да је за Тому овакав начин изражавања била само једна од варијаната за ознаку обичне смрти коју није требало посебно описивати. Ваља, наиме, истакнути и то да је Тома нашао ријечи кад је током приповиједања требало описати какву болест или изванредну смрт. Тада није пропустио — особито ако се радило о „казни боужој“ због гријеха — да такав текст повеже с моралним поукама. Свему томе у податку о Звонимировој смрти нема трага. Из тога можемо закључити да Тома доиста није о његовој смрти знао више него што је написао. А с обзиром на то да је Тома о краљу говорио врло похвално — он је *illustris uir*, који је цркви св. Дујма реституирао цркве св. Стјепана и св. Марије⁷⁹ — и да у двапут истакнутој реченици како је он „*ultimus rex Croatorum*“⁸⁰ није имао ништа додати — искључена је могућност да је намјерно прешутао његову евентуалну насилну смрт. Зато можемо поновити само оно што је већ објективном анализом установљено.

ц. Парница за Карин (1360. г.)⁸¹

Кад је Лудовик I послао након успоставе краљевске власти у Хрватској своју мајку у Задар да ондје обнови краљевска права, каринске су Лапчане оптужили неки људи да њима не припада каструм, а према томе ни каринска жупанија. Они су, наиме, увјеравали краљицу да је Карин додуше „*per quondam Cuanimerum regem Croatorum cuidam nobili de genere Lapuch Vuunycha nomine... collata*“, али тај је Звонимиров зет умро без мушких наслједника, па је по деволутивном праву Карин морао припасти краљу. Лапчани су напротив тврдили да су они прави Винихини наслједници и да Карин држе „*a tempore ipsius Cuanimeri regis usque ad hec tempora*“. Двадесет и четири присежника и дванаест судца требало је да истраже тврдњу Лапчана. Они су једногласно изјавили да су споменути племићи прави баштаници и наслједници онога Винихе „*cui dominus rex suam filiam matrimoniali federe nubendam tradiderat et copulandam*“.⁸² За нас није овдје битно да ли су Лапчани заиста на горе споменути начин дошли до каринске утврде. Али се ова исправа придружује осталим досад неоспорним историјским изворима који ништа не знају о Звонимировој погибији на Косову пољу. Штавише, хрватски племићи нису средином XIV ст. знали нити то да је Звонимир био њихов посљедњи краљ. Он је за њих био само *dominus rex* о којему су по традицији знали само толико да је имао кћер Клауду којој је као мираз дао каринску жупанију с утврдом.

⁷⁸ Н. дј., стр. 99.

⁷⁹ Н. дј., стр. 55.

⁸⁰ Н. дј., стр. 56, 59.

⁸¹ Т. Смичиглас, *Cod. diplom. XIII*, стр. 69; г. 1360, 28.XI.

⁸² Н. дј., стр. 70.

II Легендарни извори

а. Додатак хрватској редакцији Љетописа попа Дукљанина

Хисториографија је одувијек сматрала Додатак као најважнији домаћи извор о Звонимировој погибији. Тај је извор обрађиван и у најновијој литератури, иако се након Радојчићеве расправе мало што битно могло измијенити у његову тумачењу.

Ослањајући се на приписе о хрватским бановима „a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suintimiri regis Croatorum« — писане готицом XIV ст. у картулару самостана св. Петра у Селу — Шишић је устврдио „да је хрватска редакција Љетописа Попа Дукљанина постала негде у XIV веку, и то тако, да је неки непознати нам писац из околине сплитске, свакако свештеник, превео с латинскога оригинала. . . само ону чест *Летописа*, за коју је мислио да садржи хрватску историју. . .“⁸³ Радојчић⁸⁴ није прихватио Шишићево мишљење, а Гуњача је сматрао да најновија мишљења „на којима се остало нису ауторитативна“⁸⁵ Он зато исправља филијацију међу рукописима хрватске редакције. С правом, наиме, упозорава да Калетић није преписао Папалићев текст,⁸⁶ али нема право кад првome приписује самовољно измјенавање текста. Како је према његову увјерењу Тома аутор ХСМ, „претежно слагање у садржају, а и у реду причања, не припада пуком случају“, па „не може бити ништа друго вјеројатно него да је то творац ДХРЉПД преузео од Томе, што нам уз горње наводе потврђује употреба ХСМ, а да ли посредно или непосредно, то је сада мање важно“⁸⁷ Гуњача ставља „теоретски terminus ante quem non постанка ДХРЉПД“ поткрај XIII ст., али га податак о босанском краљу приморава да стварни постанак пребаци „не прије конца XIV стољећа“⁸⁸

Видјело се да су Шишићеви аргументи несигурни, па је то био основни разлог зашто их није преузео Радојчић. Он је био пун сумње према легендарним изворима и питао се није ли „стара књига“ из које испишује Папалић могла бити стара тек „неколико десетица година“, а старост је могла бити и фикција како „би се тако изазвало поверење и респект према њима“. Језик може при томе слабо помоћи, а „што се пак тиче чињеница наведених

⁸³ Летопис попа Дукљанина, СКА, Пос. изд. књ. LXVII, 1928, стр. 162—3. Шишић је сматрао да „живахно и детаљно причање овога уломка о краљу Звонимиру, које налази потврде још и у неким другим независним изворима, даје нам много разлога да га у језгру прилимо као историјски фахат“.

⁸⁴ Филолошки су аргументи за Радојчића сувише лабави, јер „филолози обично не могу са сигурношћу утврдити ни век а камоли децениј постанка кога списа“. Иако је с правом констатирао да би „било . . . важно знати када се код нас почињу писати ове речи: барун, дуж, русаг, хлапство, хлапшина“ није сам пошао у анализу. Радојчић се због језика ипак одлучио за XV ст. (н. дј., стр. 57).

⁸⁵ Како и гдје, стр. 239.

⁸⁶ Н. дј., стр. 241—2

⁸⁷ Н. дј., стр. 253.

⁸⁸ Н. дј., стр. 255.

у додатку, то је њихов писац показао да их зна врло мало и из хрватске и из опште историје“. Радојчић мисли да је „давно требало утврдити шта је значајно писац додатка и како је то знао. Да се то раније истицало, не би се дошло до стања у овоме проблему у коме се данас налазимо“. Он зато „с највећом опрезношћу“ датира Додатак и то „због довољно чистог народног језика у њему, који сведочи о приличној књижевној традицији и увежбаности, и због мешавине чакавштине са штокавштином“ XV стољећем.⁸⁹

В. Мошин⁹⁰ се у предговору свог издања Летописа донекле приклонио одавно изреченом мишљењу Јелића, према којем „је хрватска редакција постала прије латинске, која да представља њезину прераду“ само што га је понешто измијенио. „Али иста хипотеза могла би да буде постављена у мало измијењеном облику: није искључено да је у хрватској хроници сачувана првобитна редакција првога саставног дијела Дукљанина, надопуњена у XIV вијеку подацима о три хрватска краља и знатно прерађена приликом састављања Дукљанинове компилације“.⁹¹

Чини се да је такав однос између хрватске и латинске редакције Летописа мало вјероватан. Радојчић је без сумње имао право кад је тврдио да је тек преводилац уметао Хрвате у свој текст.⁹² Међутим, можда није преводилац мијењао текст само зато да би уметнуо и, како каже Радојчић оцрнио Хрвате.⁹³ Чини се да је он на више мјеста стављао оне називе, особито политичке, који су њему били познатији. Но, о Хрватима и Хрватској као политичком појму је заиста знао врло мало. Та, већ је Шишић морао констатирати ово: „Колико је Бела Хрватска споредна у Летопису, доста је истакнути, да се у њему не помиње баш ни једна њена жупанија и тако рећи ни једно место (варош) у унутрашњости сем два поља, Дувањско и Ливањско“.⁹⁴ Летопис је зато постао и могао да постане само у Дукљи, где није живела никаква традиција о догађајима у држави хрватској. . . чак мислим, да је највећа чест о хрватским стварима. . . ушла у Летопис или доцнијим глосирањем или из неких записа горњодалматинскога порекла. . . које је Дукљанин читао“, дакле ти подаци „уопште нису његова оригинална концепција“.⁹⁵ Међутим, Шишић је расправљајући о »Methodius-u« тачно истакао „да је и хрватски преводилац Летописа Попа Дукљанина (у XIV веку) сва места, где се помињало име Славен или славенски, глатко превео речју Хрват, хрватски“.⁹⁶

Уосталом, о посебном поступку преводиоца говори и његов пријевод и интерпретација текста о сабору у познатој IX глави Летописа. Шишић је, чини се, успио доказати да је Попу Ду-

⁸⁹ Н. дј., стр. 56—8.

⁹⁰ Летопис попа Дукљанина, Мат. хрватска 1950, стр. 105.

⁹¹ Н. дј., стр. 33—4.

⁹² Н. дј., стр. 60.

⁹³ Н. дј., стр. 61.

⁹⁴ Летопис, стр. 173.

⁹⁵ Н. дј., стр. 174.

⁹⁶ Н. дј., стр. 136.

кљанину као подлога служила Константинова легенда промијењена и прилагођена циљевима Љетописа.⁹⁷ Но, до имена Будимир — које спомиње само хрватска редакција! — дошло је, мисли Шишић, тако да је Дукљанин искористио оно место Константинове легенде, где се каже, како је Св. Константин, полазећи на папин позив у Рим, пролазио Коцељевом земљом, тако да је од Коцеља учинио Будимира, кога Св. Константин и крштава с читавим народом“. А можда је и „глосатор Попа Дукљанина у XIII веку изменио име Будимирово у Сватоплук“.⁹⁸ Та се идеја чинила Шишићу тако прихватљивом да је у текст латинске редакције Љетописа унео уз Светопелека и име Будимир,⁹⁹ што дакако није допуштено.

Нас овдје интересира проблем „Светопелек-Будимир“ само због тога што се на основу имена Светопелек датира постанак хрватске редакције XIV стољећем. С неправом. Наиме, хрватски пријевод Дукљанинова љетописа на свим мјестима на којима се то име спомиње — а има их неколико! — недвоумно показује да је преводилац мислио на свети пук, којим влада добри краљ Будимир! Ево доказа:

„И та умри краљ Сатамир и прија краљевство и поча краљевати муж добар и правден, именом Будимир, кога бише меју иницими обратил речени божији слуга и муж“.¹⁰⁰

— И онде прибива краљујући свети пук, који Костанц бише обратил.¹⁰¹ — И гредујуће наврати се на краљевство светого пука, кога бише на виру обратио, којих господоваше мудри и добри краљ Будимир, који по Костанцу бише научен и виру.¹⁰²

— И прибивше блажени муж с краљем николико дан. . . вазам прошћење од образа краљева и онога светого пука појде к Риму.¹⁰³

— И тако краљ светого пука заповиди свим, који латински говораху да се врате сви у миста своја и да подвижу и направе градове, који по поганех биху расути и пожгани. И тако искаше Будимир краљ светого пука како би расуте градове сазидал и напунио.¹⁰⁴

— И када послѣ од краља и светого пука к папи Стипану придосе“. . .¹⁰⁵

— И посла другога гардинала, и с њимѣ два бискупа а тој да имију они свети пук крипити у вири и приповидати и да јих имају веселити од њих добра учињења и попове учинити и цркве крстити и ине ричи потрибне крстјаном наредити.¹⁰⁶ — И по

⁹⁷ Н. дј., стр. 141, 143.

⁹⁸ Н. дј., стр. 144.

⁹⁹ Н. дј., стр. 301, 302, 304.

¹⁰⁰ Моштин, н. дј., стр. 48.

¹⁰¹ Н. дј., стр. 49.

¹⁰² Н. дј., стр. 49.

¹⁰³ Н. дј., стр. 50.

¹⁰⁴ Н. мј.

¹⁰⁵ Н. дј., стр. 51.

¹⁰⁶ Н. дј., стр. 51.

том наређењу гардинали и бискупи и послѣ цесарови, видеће да су свака (наређења) наређена, од блаженога краља и светога пука *вазеше прошећење и одправише се с велицим почетењем и дари.*¹⁰⁷

Како су дакле издавачи хрватске редакције из светога пука — који хрватски преводилац Љетописа и склања! — начинили Светопука и Светога — пука, нема разлога да припис у картулару самостана св. Петра у Селу, у којем се говори о *Светопелеку*, повезујемо с *хрватском*, него, с *латинском редакцијом*. Како су надаље, неки елементи у језику служили Јагићу и Чрнчићу да хрватску редакцију датирају XV или XVI стољећем, вријеме постанка Додатка пребацује се много касније него што се мислило.

Међутим, упозорили бисмо на неке елементе у Додатку, који би могли придонијети коначном рјешењу у интерпретацији најспорнијих мјеста овог извора. Ријеч о папи и цару и о њиховим писмима краљу Звонимиру. Њихова се писма спомињу у легенди на два мјеста:

— По ови начин и у то врме згоди се, да цесар римски с вољом светога оца папе посла после и листове своје овако г достојному краљу Звонимиру просеће и молеће, како драга брата и меју краљи крстјанским краља почтованого: „Ото те молимо и просимо да скупиш к себи сву господу земље теби подложне и свих од вридности. И када буде скупшћина да прочиташ меју свими ови други лист кога с твојим листом шаље се од стране наше господству вашему молеће, када прочте да одговоре и да даду нам на знање вољу своју и одлучење, ко учине витези и баруни с вољом господства твога“. И тако добри и свети краљ Звонимир пријамше листове од папе и цесара заповиди по све краљевство своје, да буде скупшћина и са сходом у петих цриквах у Косови. . . И када дојде дан учини славни и добри краљ Звонимир отворити листове папе и цесара великога града Рима, с вољом светога оца папе, који казаху: „Брата нашега Звонимира молимо с власници и пуком земље и краљевства његова да би хотил одлучити и с нами бити заједно с помоћу ине господе крстјанске, који оваке листове имају од нас, и они да одлуче вољу њих, и да нам даду на знање, јесу ли к вољи нашој пристати, ча јест з допушћењем божијим и сина његова, који јест поројен. . . И тако з допушћењем његовим и с помоћу у њега вирујућих јесмо одлучили ослободити миста, која је за љубав нашу окрвавио и гди је придао дух оцу кроз муку и труд, и гроб, у ком би положено шриславно тило његово“. . . Тада чувши тој невирници не даше ни листове дочтити и скочише не само да би пристали на достојну молбу светога оца папе и цесара римскога да света миста из рук поганских изму и ослободе. . . почеше кричати и викати на светога краља тужећи се. . . да он ишће извести њих и с папом тер с цесаром отимати миста. . .¹⁰⁸

Већ је Шилић осјетио сву тежину проблема 1905, па је приговарао историографији до свог времена што је тумачила „то

¹⁰⁷ Н. дј., стр. 56.

¹⁰⁸ Летопис, стр. 413—4.

битно мјесто хрватскога љетописца као позив у крижарску војну.¹⁰⁹ Очекујући вјероватно дословни израз „крижарски рат“, који посве разумљиво у извору није нашао, он је, не баш сувише увјерљиво, тврдио да „туде нема ни ријечи о крижарским војнама као таквим (иако им је касније био така задатак), већ једино о молби бизантинскога цара Алексија на краља Звонимира, какве је молбе наводно тај исти цар управио и на друге кришћанске владаре за војену помоћ, с којом ће (цар) поћи на ослобођење светих мјеста“.¹¹⁰ Шишић је вјероватно био свјестан колико је овај покушај тумачења био прозирно настојање да заобиђе истину која му смета. Зато двадесет година послје није више био тако сигуран. Тада је претпостављао да „је доста тога с временом (у кроници) додано, тако да изгледа, као да су папа и цар позвали Звонимира да с њима иде ослободити света мјеста, то јест, на крсташку војну — што је ласно разумјети, јер је та идеја заиста заокупила духове у Европи тек шест-седам година доцније, ипак је језгра причању хрватске традиције, да је хрватски краљ Димитар Звонимир убијен у народној скупштини, јамачно потпуно исправна“.¹¹¹ Али за Шишића је и овдје цесар римски још увијек бизантски цар.¹¹²

Гуњача преузима Шишићево прво мишљење, иако је Радојчић врло јасно истакао два момента, која су овај проблем могла довршити: 1. да су писма омиљела средства легенда и 2. да „писац легенде, то је сасвим сигурно, није знао да је папа позвао хрватски свет у крсташке ратове, него је мислио да је то учинио цар, наравно западноримски“.¹¹³ Радојчић, на жалост, није ту мисао даље разрадио и учврстио, па се она готово изгубила међу осталим рјешењима којима његова расправа обилује. Али зато неки подаци из хрватске редакције Љетописа указују на то да је он имао право. Наиме, преводилац латинскога текста допуштао је себи на неким мјестима, особито код географских или политичких ознака и назива, слободнији пријевод. То доказују већ прве ријечи његова пријевода. „Regnante in urbe constantinopolitana imperatore Anastasio“ он преводи „краљујући цесар у гради цесарства“.¹¹⁴ Додуше, мишљења о томе како треба пријевод тумачити нису јединствена, али то за нас није битно. Важно је да преводилац не употребљава за *Константинополис* назив *Рим*, него „град базилика“. У II погл., говорећи о борби бизантског цара против Остроила, латински писац каже: „Inter haec imperator Constantinopolitanae urbis congregans exercitum contra Ostroyllum misit. . .“, што хрватски преводилац овако преноси у свој текст: „И међутим, разумивши цесар из града цесарства. . .“.¹¹⁵ А у завр-

¹⁰⁹ О смрти хрв. краља Звонимира, стр. 17.

¹¹⁰ Н. дј., стр. 19—20.

¹¹¹ Повијест Хрвата у доба народних владара, Загреб, 1925, стр. 587.

¹¹² Н. дј., стр. 586.

¹¹³ Н. дј., стр. 65.

¹¹⁴ Мошић, н. дј., стр. 40.

¹¹⁵ Н. дј., стр. 42.

шетку истог поглавља кад латинска редакција прича како су се »homines imperatoris, tollentes eorum spolia in terram suam reversi«, хрватски преводилац то опет на свој начин прерађује. „И цесарова војска роби земљу и врати се богата у Цесарград с великом славом весела“. ¹¹⁶ Ово је изричито доказ да је „град цесарсва“ = Цесарград = Константинополс. У V погл. преводи Романи с Римљани. ¹¹⁷ Кад у IX погл. описује рад Константина онда латински текст »secundum apostostolicum dictum Ramam pergere festinabat. . . Ramam profectus est“ преводи с „и обрати к Риму свој пут“, односно „појде к Риму“. ¹¹⁸ Али када у истој глави треба превести текст о Светопелекову посланству папи и „ad imperatorem Constantinopolitanae urbis Michaellem“, онда гријеши. Каже, наиме, „ка светом оцу папи Стипану и ка цесару Константину“. ¹¹⁹ Зато Шишић и мисли да је Михајлово име „у латинској редакцији интерполирано“. У одломак о посланим привилегијима — „ки би ху из Рима принесени“ — умеће преводилац својевољно „из Рима“, док крунидбу у наставку текста — „coronatus est rex atque coronatus more Romanorum regum“ ¹²⁰ — уопће не спомиње, што је Шишићу дало повода да тај податак прогласи каснијом глосом. ¹²¹ Још и у посљедњем заједничком поглављу, XXIII, Рома је у хрватској редакцији преведена с Рим. ¹²² И најзад, напријед споменути подаци из Додатка, тј. из легенде, у којима се говори о „цесару римском“ и о листовима „папе и цесара великога града Рима“.

Мислим да текст не може бити јаснији него што јест: цар који заједно с папом шаље посланике и писма Звонимиру може бити само западноримски цар. Управо то што преводилац у свом додатку употребљава овај појам најбоље доказује да је о крижарским ратовима и у њега, као и у његових савременика, превладавала само мутна предаја. Он није знао ништа стварно, нити је знао који је папа и који је западни владар покретао крижарске ратове. Зато је, посве разумљиво, зачетником те крижарске војне — он није казао да је прва! — учинио оно лице које је према његову увјерењу било највише позвано за такав покрет. Јер тко ће други „меју кршћанским краљима“ него „цесар града Рима“ заједно с папом, дакле врховном духовном главом Запада, повести свети рат против невјерника? При том, дакако, писац легенде нема појма да заиста постоји „свето римско царство њемачког народа“, па тај облик имена и назива царског не може ни употријебити. Персонификација Запада, врховни представник свјетовне власти у легенди није никакво историјско лице, него дјело ма-

¹¹⁶ Н. дј., стр. 43.

¹¹⁷ Н. дј., стр. 45.

¹¹⁸ Н. дј., стр. 49—50.

¹¹⁹ Н. дј., стр. 50.

¹²⁰ Н. дј., стр. 52.

¹²¹ Н. дј., стр. 52, биљ. 57.

¹²² „И дојдривши у Пуљу речени краљ Радослав појде у Рим са свими“ (Мошин, н. дј., стр. 63).

ште која нема баш много знања о хисторијским чињеницама. Потпуно је свеједно да ли је тог римског цара створио сам преводилац или је већ прије постојао његов лик у народној предаји.

Могао би Радојчић имати право кад тврди да је читава легенда ученог поријекла. Штавише, читају ли се пажљиво посљедња поглавља, дакле од XX—XXVI, може се разабрати да је повезивање хрватских владара, како их замислио и Поп Дукљанин и непознати преводилац, с Римом постојало и прије Звонимира. Сеислав, наиме, „вазе господство очево и прогна доброга краља (Радослава) оца свога с невірними Хрвати, који вазда су бољи били прид страхом и питомији под силом“, па је краљ побјегао на море и с неким пуљским морнарима „појде у Рим са свими“. Но, Сеислав погиба „и тако створено би и испуњено на глави његови проклетство на њем учињено од доброга краља, оца његова, зач он и вас дом његов злом смртју погинуше и зал конач учинише“. И тако појде по злу Сеислав, он и душа његова¹²³. Овим ријечима се завршава посљедње заједничко поглавље латинске и хрватске редакције, тако да преводилац ствара даље нови текст. Тај је садржајно повезан с претходним не само по томе што се наставља и текст о Радославу већ и стога што се моралне одлике владара и народа приказују у истом свјетлу. Јер Радослав, чувши за смрт свог сина насилника, „зафали богу који праведно суди“ и „врати се к мисту свому з благословом светога оца папе“. Враћа се дакле из Рима „меју Хрвате недостојне добра господина“; али он заборавља „све њих учињење, које супротива њему биху учинили“ и „господова све с правдом како да би ништар нигдар учињено било“. Његов син Коломан „оста на мисту оца господовати и оним путем, којим се бише од доброга оца краља Радослава научио“, па тако с љубвом пука и правдом великом краљева“. Дакако, и син Коломанов Кришимир „би сваком добротом урешен и напуњен страха божијега“, а након његове смрти „оста краљем Звонимир“, његов опет добар син, који „поче црикве веома чтовати и љубити“. Али, ни он „не бише за Хрвате, зашто они неће бити добротом добити, да, бољи су под страхом“. Према томе, од Радослава који се враћа у земљу с папиним благословом, до Звонимира, на кога се папа обраћа, влада у Хрватској над злим Хрватима неколико добрих краљева. Хрвати их, како је то већ оправдано истакао Радојчић, нису заслужили. Та црно-бијело осликана историја заиста дјелује као најбољи увод у причу о убиству Звонимира. Читајући је не можемо се отети мисли да је она дјело хрватског преводиоца. Он је на низу примјера хтио показати како су Хрвати уистину недостојни добрих владара као што су Радослав, Коломан, Крешимир и Звонимир. Упада, међутим, у очи да кроничар није рекао *зашто* су Хрвати и зли, и невірни и срамотни. Осим ако није за његову оцјену Хрвата би-

¹²³ Н. дј., стр. 66.

ло довољно то што су помогли Сеиславу против доброга оца Радослава.¹²⁴

Међутим, како и на којим је елементима изграђена у Додатку сама легенда о смрти? Шишић и Гуњача су се потпуно непотребно напрезали да отклоне мисао на крижарски рат као основни мотив легенде. Он је и превише јасно изражен. Та *papa* и цар друго и не моле Звонимира него да би помоћу остале господе кршћанске пошао с њима, јер су одлучили „ослободити миста“ и „греб, у ком би положено приставло тило његово“. Помисљати при тако јасном тексту на неку помоћ против Селџука, који су тада угрожавали Бизант, може само онај који је читаву легенду гледао у кривом свјетлу, па тражи оправдање за своју концепцију.

Но, док се Шишићу још некако могло опростити што се при закључивању позивао на тобожње писмо цара Алексија I, Гуњачи је морало бити познато да је дискусија о том питању била 1950. ријешена. Зато је и П. Лемерле нагласио да „se long débat n'a pas grand sens, et il est depuis longtemps évident qu'on ne doit tenir aucun compte de ce qui de toute façon est un faux fabriqué par l'Occident, sinon justement pour mieux saisir l'attitude occidentale“.^{124a}

Тај мотив за војну служио је само као увод у завршни дио легенде, у којему се крије, како је Радојчић устврдио, главни мотив ове легенде. Наиме, умирући краљ проклиње Хрвате „и останак њих богом и светими његовими, и собом, и недостојном смртју његовом, и да би веће Хрвати нигдар не имали господина од свога јазика, него вазда тују јазик у подложни били“. Будући да се „као једна од најстрашнијих казни за цели народ сматрао у Средњем веку живот под туђим владаром“,¹²⁵ то је писац легенде или можда прије њега традиција на овај начин најлакше мотивирао казну за убиство. Ту је мисао састављач и даље разрадио у посљедњем поглављу легенде. Бела први „слишавши... што се збише у Хрватих“ долази с војском и „пожали смрт славнога краља Звонимира. И вазам Хрвате, и загорско, и приморско, и босанско краљевство. И имише краља Белу за господина, јере свога биху убили без кривине. И по реченом краљу угарском у Хрвати бише подложени од воље у невољу и од слободних у работу обрати“.¹²⁶

Запажа се да ова легенда не оправдава угарско владање у Хрватској политичком тенденцијом као што то чине остале легенде. Зато је Радојчић исправно истакао како „хрватска легенда жели само разјаснити чињеницу зашто Хрвати немају своје самосталне државе и владара своје крви“.¹²⁷ Невоља и работа —

¹²⁴ Н. дј., стр. 67.

^{124a} Литературу и проблем до 1955. види П. Lemerle, *Byzance et la croisade*, Comit. Inter. di Scienze Storiche, Relazioni III, X Congresso, Roma — Firenze, 1955, стр. 600—1, бил. 3.

¹²⁵ Радојчић, н. дј., стр. 76.

¹²⁶ Мошин, н. дј., стр. 120.

¹²⁷ Радојчић, н. дј., стр. 84.

очито у смислу ропства — нису последице осветничке породичне политике Арпадовића, него казна за убиство последњег хрватског краља.

6. Historia Salonitana maior¹²⁸

Будући да сам на основу свих данас познатих рукописа припремила за штампу текст и критички осврт на тај драгоцен извор, нећу се овдје упуштати у анализу више него што је потребно.

Заправо, доказ о старости најстаријег рукописа, пропаганди-ног, био је тако јасан да је сам од себе наметао закључак о времену његова постанка. Он је лежао у чињеници да су *Memorie archiepiscoporum salonitanea ecclesiae* писане у том рукопису *истом рукојом као и ХСМ*. Према томе, 1512. година чини *terminus ante*

¹²⁸ Како и гдје, стр. 206—7.

»Virum ualde egregium et bonitate plenum Crescentium nomine (!)

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus; iste suscepit sacros ordines in Romana curia et uenit Spalatum anno domini MC, quo quidem tempore Rex Suonimir, Croatorum rex, quem Ungari appellarunt Zolemerium, precepit et ordinauit coadunari omnes nobiles et strenuos ac in arte militaria instructos sui regni uiros in loco Illyrica lingua appellato Cossouo, ubi dicitur locus quique Ecclesiarum. Et illic fecit perlegere literas curie romane et imperiales, in quibus erat talis tenor inter alia: »Precipimus et mandamus tibi Regi Suonemerio ac insuper obsecramus, ut tu una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Chrysti sepulcrum transferre te debeas ultra mare etc«.

Quibus uerbis auditis a suo exercitu duram et impossibilem rem adiudicatam est a suo exercitu agredi, uidelicet transire ultra mare, et statim sic turbati et accensi furore et ira, opinantes talia de consensu fore Regis inuaserunt ipsum Regem et occiderunt. Qui quidem (638⁹) rex iam uixerat in regno suo Croatie per annos XXXV sanctissime et sine heredibus. Nuptus tamen cuidem filie regis Belle primi. Et iste Suonemerius ultimus fuit in regno Crouatie, ita quod post ipsum Croati nunquam amplius habuerunt regem.

His itaque hoc modo peractis vxor Suonemerij, filia regis Belle, sentiens se grauata ab homicidis et propter mortem sui uiri clamauit fratrem suum Vuladislauum regem Vngarie ut ulcisceretur dictos homicidas sui viri. Tunc Rex Vuladislauus sine mora aliqua congregato magno exercitu uenit et occupauit totam terram a Drauo flumine usque ad alpes, que dicuntur fere. Post hac (!) transiuit alpes et cepit impugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione in signum uindictae sui cognati. Et sic obtento regno Crouatorum tradidit illud sorori sue olim Sunimerij qui, ut dictum est, fuit ultimus Rex regno Crouatie; cui et factum fuit in memoriam Epitaphium infrascriptum:

Epitaphium Suonemerij Regis Crouatorum

Gemitum quis poterit gentis retinere
Cum hanc turbam uiderit fletu flendam uere
(639) Nam hac (in) caligine iubar requiescit
Excelso de semine quam mire torpescit.
Cuius nunquam mors euera dirre potest pandi

quem non за постанак пропагандиног рукописа.¹²⁹ Гуњача додуше има право кад тврди да то не искључује могућност ранијег постанка самог дјела, али пут и начин којим је то своје мишљење оправдавао не чини нам се исправним. „У то нас у првом реду увјеравају бројне грешке које могу настати само при преписивању, а то још јаче потврђује неколико лакуна у тексту“.¹³⁰ Но, Гуњача није имао у руци сплитске рукописе, тако да о погрешкама у преписима и о њихову указивању на старији оригинал уопће није могао судити. Затим, лакуне у текстовима које наводи као примјере не доказују ништа, јер су или из текста салонитанског црквеног сабора (који аутор ХСМ није имао у оригиналу) или из текста Томине *Historiae Salonitane*. О филијацији пак рукописа није Гуњача могао на основу римских рукописа знати много, па према томе његова нагађања о неколико предложака и више егземплара прије постојања пропагандина рукописа немају подлоге у стварним чињеницама.¹³¹ Према садашњем стању познатих рукописа филијација је врло једноставна, јер сви рукописи потјечу само из пропагандиног рукописа! Зато остаје 1512.

Propter atra scelera populi nephandi
Mentes suas ad ima rabidi flexerunt
Et nece durissima Regem perimerunt
Robustarum uirium, brachio potentem
Pium Suonimirum immense pudentem
Qui clipeus fuerat pro eis in hostes
Terere consueuerat inimici postes
Flete iam proceres principem honorum
Senes atque puberes terre Crouatorum
Nam regni solemnna que
prima fuere
Nunc honor et gloria simulque ruere.

Et quia, ut dictum est, rex Suonimir decesserat sine heredibus deficiente toto regali sanguine, regnum Crouatorum pertinere uidebant acephall et sine regimine, ita quod inter ipsos diuiserunt regnum Croatiae inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedas, et omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, inuadendo, trucidando et omnia nefaria in alterutrum exercendo quotidie non solum fiebat sed augmentabatur non alia de causa nisi quia capite priuati erant.

(639') His temporibus gens Scithica in multitudine graui...

Текст доносим по најстаријем рукопису који се налази у Риму, у фонду Kongregације де propaganda fide (fol. nove sign. 638 r. — 639 v.). Види Гуњача, *Hist. Sal.*, мајор, стр. 180.

¹²⁹ Посљедњи сплитски надбискуп који је записан је Андрија Cornelius Venetus 1512. С обзиром на то да „Андрија Цорнелије бје тек 1514. изабран спљетским надбискупом, но у Сплит је дошао тек 1527“, па је „година 1512. поргјешна“, Шишић је закључио „да су каталог и историја Томина, јер су истом руком написани, постали много доцније“ (Приручник извора хрватске историје I, Загреб, 1914, стр. 151, биль. 2). Гуњача је напротив желио ставити пријепис у што старије раздобље. Сметала му је према томе идентичност писма у оба извора и настојао се извући несигурном формулацијом. Морао је признати да су оба извора писана истим писмом, но додао је — „чини се не до краја“ (н. дј., стр. 180).

¹³⁰ Н. дј., стр. 178, 180.

¹³¹ Н. дј., стр. 182.

година као *terminus ante quem non* најстаријег познатог рукописа ХСМ. Надаље, како су оба текста и ХСМ и Меморије припадале по оправданој Гуњачиној претпоставци нечијим *Collectanea*,¹³² а палеографски критериј не диктира ограничење у датирању, нема разлога за претпоставку о плодном преписивачком раду на ХСМ прије почетка XVI стољећа.

Штавише, анализа дјела у цијелости, тј. успоређивање између ХС и ХСМ неминуовно је указивало на то да је однос између ова два извора могао бити само онакав каквим га је замисљала старија хисториографија: опскрбљен врло добрим изворним материјалом без сумње сплитске провенијенције (што доказују текстови салонитанских и сплитских црквених сабора и привилегија сплитској цркви из XII ст.), а с Томином ХС као подлогом, непознати је аутор вјероватно свршетком XV или почетком XVI ст. сјео да пише повијест сплитске цркве. При томе послу није био одвише срећне руке: преписивао је врло немарно тако да је често изостављао читаве реченице не увидјевши уопће погрешку. Његов рад најбоље карактеризира поступак са досад јединим познатим оригиналом у ХСМ, наиме с почетком записника црквеног сабора у Сплиту из 1185. год.:¹³³ он је у свега 35 редака свог текста ХСМ, тј. у пријепису почетка, начинио ништа мање ни више него 21 што већу што мању погрешку! Можда би се понеке од тих погрешака могле приписати преписивачу, но у бити ипак тај примјер најбоље показује начин рада састављача ХСМ.

Још много рјечитије о његову начину рада говори управо одломак о Звонимировој смрти и његову епитафу, о чему ће у овом прилогу бити говора.

Почетак одломка о Звонимировој смрти почиње на начин који заиста не бисмо никада смјели приписати Томи. Наиме, *наслов у акузативу* није никад могао начинити наш најбољи средњовјековни кроничар! Тај наслов гласи: *Virum ualde egregium et bonitate plenum Crescentium nomine!* А да је управо Тома кумовао при састављању и овог одломка ХСМ показат ће успоредба текстова једног и другог дјела.

HS¹³⁴

Tandem eorum petitionibus summus pontifex acquieuit, dans eis presulem Crescentium natione Romanum, uirum ualde egregium et omni peditum bonitate.

HSM

Virum ualde egregium et bonitate plenum Crescentium nomine (!).

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus; iste suscepit...

¹³² Н. дј., стр. 183.

¹³³ Т. Смичкијлас, CD II, г. 1185.

¹³⁴ Рачки, Hist. Sal., стр. 55—6.

Иако се у тексту ХСМ може наићи на изостављање не само појединих дијелова него и читавих поглавља ХС, што се дало прогумачити и сврхом и концепцијом ХСМ, остала је досад неразјашњена изостављање Томина XVI поглавља. То је поглавље *De promotione Laurentii archiepiscopi*.¹³⁵ Зато састављач ХСМ завршава свој текст поглавља *Cathalogus archiepiscoporum de quibus exhat memoria* — то је Томино прерађено XIII, XIV и XV поглавље) — посљедњим одломцима Томина XV погл. и то *дословце преписаним* текстом о надбискупу Ивану.¹³⁶ Затим аутор ХСМ прелази на састављање свог необичног наслова. Данас је тешко казати како је до такве кобне грешке дошло с обизром на то да још увијек није позната филијација рукописа ХС. Али, *можда* је у најстаријем тексту ХС тај одломак био изгубљен, па га каснији преписивачи нису могли унијети, иако су неки, као нпр. Леваковић, имали при преписивању у руди такођер Томина ХС.

Међутим, данас ипак можемо утврдити пут и начин на који је састављач ХСМ дошао до свог наслова. Његов наслов који говори о Кресценцију посљедњи је дио посљедње реченице Томина XVI погл. и налази се у беневентанском кодексу на полеђини 27. листа. Према томе, аутор ХСМ изоставља из Томине реченице само оне ријечи које ће употребити у првој реченици свог новог поглавља: *natione* и *romanus*, док *preditus* замјењује с *plenus*.

Успоредбом Томина XVII погл.¹³⁷ и одговарајућег текста у ХСМ лако се може разабрати да је текст ХС доживио велике промјене. Оне су настале на тај начин што је аутор ХСМ прекидајући повремено Томин текст уметао у свој састав легенду о убиству Звонимира и његов епитаф. Измијенио је прије свега

¹³⁵ Рачки, *Hist. Sal.*, стр. 47—56.

¹³⁶ Н. дј., стр. 46.

¹³⁷ Н. дј., стр. 56—60.

»XVII. (27) *Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie.* Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prospacia, non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset. Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum diuisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium uendicaret, innumerabiles rapine, pradationes, cedas et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi, inuadere, trucidare cotidie non cessabat.

Verum his temporibus extitit quidam ex magnatibus Sclauonie, qui, cum a suis esset contribulibus multis lacessitus iniuriis multisque dampnis atritus, non sperans se posse aliter tantis resistere malis, in Hungariam profectus est. Tunc ad regem Uladisclauum ingressus, eum alloqui cepit, persuadens eix ut ad capiendum Chroatie regnum et suo dominatui subiugandum exiret; dans ei plenam fiduciam, id facile posse complere, cum regnum illud uacuum et sine tutela regalis prouidentie remansisset.

Томино датирање.¹³⁸ Он је датирао *посвећење Кресценција и смрт Звонимира годином 1100!* За разлику од Томе, он уноси податак о Звонимирову владању. „*Qui quidem rex iam uixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV sanctissime et sine heredibus*“. То значи да је аутор ХСМ стављао почетак владања Звонимира око 1065. године.

Но како аутор ХСМ гради даље свој текст? Након што је изнио податке о Звонимировој смрти на Косову и његовој владавини, он је из неке угарске кронике узео податке о његовој жени, која је била кћер Беле I и која га је, будући да није имао наследица, наслиједила у краљевству. Тај му је податак требао зато да оправда Ладиславов долазак у Хрватску, јер он не жели приказати долазак Арпадовића у Хрватску исто као и Тома. Одбацује према томе његов приказ прилика које су увјетовале долазак Ладислава. Тома, наиме, истиче како је неки славонски магнат угрожен од супарника видио излаз једино у доласку Ладислава, па је зато отишао у Угарску и наговорио га да заузме Хрватску. Још је, каже Тома, додао да ће то лако постићи будући да је краљевство без заштите краљевске власти. Приказавши тако на свој начин повод Ладиславове провале, аутор ХСМ доиста није имао разлога да *опис провале* до неке границе не преузме из ХС. Према томе, посиже поново за својим узором и преузима из њега опет двије реченице! Али како? Тако да све оно што треба преписује *дословце*, што не треба *изоставља*, а што Тома због друкчијег приказа нема, *додаје*. У првој реченици *изоставља* само ријечи *his inductus consiliis* — јер се то односи на наговарање хрватског великаша у Угарској! — и безначајни Томин додатак *nullo obice resistente* (тј. податак да се Ладиславу све до Пвозда није нитко отпро). У другој реченици мора *изоставити* свршетак као и читав Томин наставак текста о Ладиславову рату у Хрватској и замјењује га новим текстом, који саставља према свом концепту. Наиме, Ладислав према њему пролива крв

His ergo Uladislaus rex inductus consiliis, absque mora coadunato (28) exercitu copioso, uenit et occupauit totam terram a Drauo fluio (!) usque ad alpes que dicuntur ferree, nullo obice resistente. Post hec transiuit alpes et cepit impugnare munitiones et castra, multaque prelia comittere cum gentibus Croatiae. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque diuisi ab inuicem, facilem uictoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones peruenit, sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intrauerat, in Hungariam repedauit. Fuit autem rex iste non solum armis strenuus, sed religione et sanctitate insignis.

Huius (!) temporibus gens scythica in munitudine graui intra Hungarie fines irrumpens magnas hominum strages fecerunt...

Текст доносим према најстаријем, беневентанском рукопису, који се налази у архиву сплитског Каптола. Види фол. 27'—28.

¹³⁸ Тома додуше није датирао долазак Кресценција, али се из хронолошких података може разабрати вријеме кад је стављао почетак његова бискуповања. Наиме, Тома каже за Ловру да је био *»ordinatus in sede salonitane ecclesie anno incarnationis millesimo sexagesimo, temporibus Michaelis imperatoris, regum uero Stephani, Cresimiri et Suinimiri...«*, али он је био на челу сплитске цркве *»annis circiter quadraginta«* (н. дј., стр. 54, 55).

„у знак освете за свог рођака“ и предаје затим тако примљено или стечено краљевство својој сестри „некоћ Звонимира“,¹³⁹ који је био, као што је речено, каже аутор ХСМ, посљедњи хрватски краљ. Њему је, наставља, начињен *in memoriam* ниже написани епитаф.

Текст епитафа није саставио аутор ХСМ, па он и не може бити свједочанство о начину његова рада. Али је зато у одломку који слиједи након епитафа показао аутор ХСМ своју праву неспособност. Посудивши из почетног одломка Томина XVII погл. тек понеку ријеч, он ствара нови текст за који се баш не би могло казати да је исправан. Осим тога, у Томину је дјелу тај дио текста логички повезан с осталима — то је слика борбе међу хрватским великашима уочи Ладиславове војне — док је у ХСМ на овом мјесту потпуно непотребан, јер га је аутор ХСМ уметнуо *након Ладиславове војне и након текста Звонимира епитафа*. Тек након тог несрећног одломка — тко би знао зашто је баш на том мјесту уметнут у текст! — аутор ХСМ узима у руке ХС да је *дословце* препише. Но ни сада то не чини тако да не би дошла до изражаја његова неспретност. Исправивши заиста ријетку Томину погрешку на почетку новог одломка,¹⁴⁰ он без устручавања преписује текст о провали „*gentis scithiche*“ на границе Угарске. Али, док је код Томе тај дио текста, као и увијек, логички повезан с преосталим текстом који слиједи, провала Скита се појављује у ХСМ *без икакве везе с претходним текстом* (који говори о борби хрватских великаша прије доласка Ладислава)!

Све до краја свог поглавља, тј. до наступа новог надбискупа Манаса, ХСМ преписује Тому. Допушта себи додуше неке промјене у тексту. Наиме, пребацује податак о томе како су Сплићани даровали Коломану кулу у граду из Томина XVIII погл. у ово, али тиме не изазива никакве нелогичности. На неколико мјеста испушта текст, чиме окрњује реченицу. Након Томине вијести о одласку Коломана у Угарску године 1103,¹⁴¹ он додаје: *cum autem Crescencius debitum mortis soluit sepultus est in sarcophago marmoreo in introitu ecclesie sancti Domnii ex parte boree.*¹⁴²

Након ове анализе није тешко закључити који је примаран, а који секундаран текст. Потпуно је искључена Гуњачина тврдња о томе како је Тома аутор и једног и другог дјела. Текст позније ХСМ показује да Тома није знао о Звонимиру више него

¹³⁹ У тексту недостаје без сумње ријеч *ихог*.

¹⁴⁰ Тома је написао *huius temporibus*.

¹⁴¹ »*Et sic in Hungariam est regressus anno domini MCIII*« (н. дј., стр. 60).

¹⁴² Свакако је занимљиво да састављач ХСМ Тома податак о смрти Кресценција — *defuncto autem bone memorie Crescentio archiepiscopo* (н. дј., стр. 60) — прерађује на тај начин да ријеч *defunctus* замјењује с толико пријеторним »*mortis debitum soluit*«!

што је рекао: да је платио дуг смрти не оставивши насљедника и да је с њим изумрла краљевска лоза, што је довело до анархије у хрватском краљевству.

Анализа је такођер показала да аутор ХСМ не само што зна више од Томе него и сасвим друкчије проматра посљедње године XI ст., али није способан да се јасније изрази. Мора дакле узети и неке друге изворе помоћу којих би могао описати Звонимирову насилну смрт. Како се за Звонимирово име Золомериум позива на Угре, има вјероватно у руди и неки извор угарске провенијенције. Зато је Радојчић и рекао да је „писац латинске белешке (= ХСМ) био боље упознат с мађарским изворима неголи састављач хрватске легенде“, јер је „по њима написао да је Звонимир био освећен кћерком краља Беле, док је по хрватској легенди Бела I осветник мученичке смрти Звонимиrove“.¹⁴³ Није тешко открити и који је то угарски извор. Гуњачу то није занимало, иако је напао Рачкога што је тобоже због „неметодичног начина пренашања текста омогућио различито интерпретирање.“¹⁴⁴

Погл. LXII Бечке илустриране кронике (*Sanctus Ladislaus coronatus in regem*) које дјелимично служи састављачу ХСМ као подлога, има исту мисао о Ладиславу осветнику мужа своје сестре.¹⁴⁵ Према томе хисторичари нису у закључивању били опчарани „зракама научног нимбуса Рачкога“, како им то пребацује Гуњача,¹⁴⁶ већ их је истовјетност текстова довела до тог закључка.

Основни узрок убиства приказан је у ХСМ слично као и у Додатку: то је ослобођење Крстова гроба. Наиме, Звонимир је примио писма „*curie romane et imperiales*“, која је дао прочитати „племенима и витезовима“ свог краљевства, на што су они, бијесни, мислићи да се све то збива краљевом вољом, навалили на њега и убили га. За разлику од Додатка, ова је легенда садржајно краћа, али и оштрија. У царским и папиноким писмима, каже састављач те вијести, између осталог могло се читати и ово: „Заповиједамо ти и налажемо краљу Звонимир и осим тога заклинамо те да се са својом војском пребациш преко мора да ослободиш гроб славног Крста. . .“. У легенди се такођер не наглашава посебно да су Звонимира убили управо Хрвати, тако да се тек из краљева наслова који му даје легенда — *Croatorum rex* — сазнаје да су то били Хрвати. Јер то су „племени и витезови“ његова краљевства, а он је краљ Хрвата. Значајан је, међутим, облик Звонимирова имена у овом одломку ХСМ. Он није увијек исти. Осим тога, писац нарочито подвлачи да су Угри звали односно да зову Звонимира Золомериус, па је и то доказ да се састављач служио угарским изворима. Покушај Гуњаче¹⁴⁷ да се тај мађарски

¹⁴³ Н. дј., стр. 70.

¹⁴⁴ Како и гдје, стр. 220.

¹⁴⁵ Г. Шишић, Приручник извора I, стр. 318.

¹⁴⁶ Н. дј., стр. 219.

¹⁴⁷ Н. дј., стр. 217.

облик протумачи као утјецај надбискупа Рогерија на Тому — тобоже писца легенда — није успио, јер Тома није аутор овог одломка.

И најзад, питање Звониминова епитафа који је уклопљен у легенду као њен саставни дио. Чим је отпала могућност да текст о Звонимиру у ХСМ протумачимо као Томино дјело, сувишно је нагађање да ли га је он и гдје видио и пренио односно преписао у своје дјело.¹⁴⁸ Рачки је одбацио епитаф као вјеродостојан извор, а Радојчић је сматрао да је он резултат обичног књижевног вјежбања.¹⁴⁹ Гуњача је најзад, употријебивши Гргецову стилску и језичну анализу, окренуо његово доказивање на главу. Како је Грец упозорио на то да је Звонимиров епитаф врло сличан епитафу Младена III Брибирског што се налази у трогирској катедрали, Гуњача је, прихватавши ову мисао у смислу своје недоказане концепције о Томи као аутору ХСМ, закључио да „има једина могућност, да се ова сличност протумачи, а то је, да се творац Младенова епитафа инспирирао Звонимировим, те му много и робовао“.¹⁵⁰ Чак ни упозорење да се вагантски стих употребљавао од XI ст. у овом случају не доказује ништа, јер Младенов епитаф довољно јасно свједочи да се он употребљавао и у XIV ст.¹⁵¹ Не бисмо можда у том питању требали ићи тако далеко као Радојчић, али не може се превидјети ни то да овакав епитаф није могао бити састављен у XI ст. Без обзира на стилске елементе, епитаф оваква садржаја није могао бити постављен, па ни „у нешто одмакло вријеме послѣ Звонимирове смрти“. Гуњача, наиме, мисли да то што се „ту већ зна за потамњелу славу краљевства“ доказује како „је протекло неко вријеме од краљеве смрти да је бар расап државе био у процесу, ако не и свршен чин“.¹⁵² Прије свега, текст је епитафа тако безличан да би могао стајати на пробу сваког владара којег је убио популус. А баш тај популус није убио Звонимира, него, како се тврди у истом извору, племићи и витезови краљевства. Могли бисмо још некако допунити ту пјесничку слободу да има и у самом епитафу бар неки

¹⁴⁸ Како и гдје, стр. 214—5.

¹⁴⁹ Радојчић, н. дј., стр. 70.

¹⁵⁰ Како и гдје, стр. 214.

¹⁵¹ Колико је Гуњача намјерно површно усвајао туђа мишљења показује примјер преузимања Гргецових резултата. Он наиме *с.м.* цитира Гргекове ријечи о томе како се вагантски стих почео јављати „вјеројатно (Н. К.) у другој половини 11. стољећа“ (Како и гдје, стр. 215). Зато је Катић, успоредивши надгробне натписе оног доба, дошао до овог резултата: „Ако успоредимо надгробне натписе из тога времена код нас, видимо да су у форми посве друкчији. Надгробни натпис Петра Гумајева је у леонинском стиху, онај Векенеге у цркви св. Марије у Задру сложен је у хексаметрима и пентаметрима (г. 1111). Натпис надбискупа Кресцендија сложен је у хексаметрима, а надбискупа Ловре у леонинском стиху... Сличност је ових двају епитафа (тј. Младенова и Звониминова, Н. К.) толика да Грец и Караман мисле да је обадва саставио један те исти пјесник, док Гуњача за одбрану своје тезе каже да је Младинов учињен према Звонимирову“ (н. дј., стр. 30).

¹⁵² Н. дј., стр. 215.

доказ да се он управо и једино могао односити на Звонимира. Али о томе ни ријечи. Епитаф нема ни хронологије. А посљедњи се ред не односи на слику краљевства последице Звонимирове смрти, како то мисли Гуњача; састављач епитафа заклиње Хрвате да оплакују „првака части“, јер он који је био „прва свечаност краљевства“ убијен је, па су с њим пропале и части и слава. Чини се, међутим, да се свијест о „владару туђег језика“ није у народу рађала тако брзо да би нашла одраза на истовременом епитафу. Тешко је прихватити ту мисао и због тога што и Звонимир није за Хрвате био домаћи човјек, владар „њихова језика“, него странац, који је исто тако дошао са сјевера као и Арпадовићи. Вјероватно се то у народу није знало, јер је знање о народним владарима уопће било врло слабо. Осим тога, оцјена народа у епитафу таква је да ћемо њено настајање тешко тражити у самом народу. Пребацивање кривице с племства и првака краљевства на сам народ није могао измислити тај исти народ. Према томе, ако и није епитаф насто као вјежбање, постоји могућност да је аутор ХСМ или можда нетко прије њега у већ готови текст неког епитафа уметнуо Звонимирово име промијенивши при том тек понеку ријеч. Зато је вјероватно Звонимир и приказан као жртва народа и као штит народни против непријатеља, иако га као хисторијску личност у том смислу не познајемо. Након свега што је речено лако се може разабрати да Гуњача није начинио особито срећан избор кад је међу изворима о Звонимировој смрти издвојио управо овај, који се овако традиран не може убројити међу поуздане изворе. Дакле, далеко од тога да је то „у ствари једини, који има у правом смислу значај хисторијског извора“.¹⁵³

• • •

Међутим, до каква нас закључка води успоредба између двију досад анализираних легендарних вијести? Иако је позив у крижарски рат у оба извора извршен посредством писама и према се у писмима једнако говори о жељи папе и цара о томе да Звонимир поведе крижарски рат, у ХСМ је та молба више заповијед него молба. Она је и краће изражена, на што уосталом и сам аутор ХСМ упозорава.¹⁵⁴ Додатак прича о томе с готово епском опширношћу. Ова два извора одваја такођер и дух, који као да одражава слику двију различитих политичких средина. Коначни је резултат додуше исти, али начин на који је аутор Додатка приказао предитру убиства показује да је за њега Звонимир био само *primus inter pares*. Штавише, сабор на којем је ваљало прочитати писма типична је *сталешка установа витезова и баруна*. Аутор Додатка придаје му исто такву важност као и самом владару, па зато и папа са царом упућује писма не само краљу

¹⁵³ Н. дј., стр. 206.

¹⁵⁴ »Fecit perlegere literas curie romane et imperiales in quibus erat talis temor inter alia...«.

него и сабору.¹⁵⁵ Таква је слика политичких прилика у Хрватској немогућа прије Жигмунда — најраније у то раздобље води податак о барунима — па је и то доказ касног постанка Додатка. У ХСМ је двострука власт краља и сабора замијењена нелогичним ликом владара који налаже и којему се налаже: он заповиједа племићима да се скупе на Косову пољу, а њему заповиједају папа и цар да иде у рат. По ХСМ племићи убијају краља због тога што мисле да је позив послан с његовим знањем, а у Додатку зато што мисле да је боље да погине један него сви. Казна за убиство је различита. Или тачније, казна није у оба извора једнако наглашена. Додатак, наиме, исто као и ХСМ, описује долазак угарског краља Беле I, али оба извора нису једнако описала мотиве који су краља довели у Хрватску. Будући да аутор Додатка није знао тко је Звонимирова жена, он је долазак Беле оправдао сажалењем његовим над „смрћу славнога краља Звонимира“. Он зна, према томе, само толико да је Звонимира, како он мисли, наслиједио Бела, али не зна ни за какве родбинске везе Трпиминовића и Арпадовића, а још му је мање познато да је „осветник“ био Ладислав. Чини се да бисмо се могли довинути како је аутор легенде дошао до имена Беле. Размотре ли се формулари фалсификата који су начињени на име владара из арпадовске куће, онда ће се у њима најчешће наћи управо име Беле. Дакако, изван културног круга далматинских градова. Претпостављам да аутор Додатка није осим краљева имена знао ништа, но како га је учинио првим угарско-хрватским владарем, морао га је назвати првим. Да није знао ништа о збивањима 1102. најбоље показује опис Белиних освајања: он је заузео „Хрвате, и загорско и приморско и босанско краљевство“. Управо тај податак о краљу Бели даје нам одговор на питање о узајамној овисности Додатка и ХСМ. Састављач ХСМ који из Бечке илустриране кронике зна да је *regor regis Ladislai* била *uxor Suonemetii* није у истом извору могао наћи податак о Бели, јер га тај извор уопће нема! Према томе, он је сам жену Звонимира и сестру краља Ладислава, којој као ни Бечка кроника не зна име, учинио кћерком Беле I. Тако је својом комбинацијом попунио податке Додатка и Бечке илустриране кронике.

На први поглед би се могло чинити да је наша претпоставка о таквој узајамности нетачна због различите хронологије, али та се разлика може врло лако протумачити. Прије свега, хронолошки, се подаци налазе у ХСМ тачно на истом мјесту гдје и у Додатку, тј. након података о убиству. И то у Додатку овако. Звонимир „живи у краљевство докле би убијен лит тридесет и пет, а убијен би лит Исукрстових тисућа и осамдесет мање једно“. Аутор ХСМ преузима само први дио податка: *Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV sanctissime et sine heredibus*“. Он се овдје зауставио просто стога што је већ на почетку поглавља датирао Звонимирово убиство 1100. годином! Не

¹⁵⁵ Мошин, в. дј., стр. 67.

увидјевши да се ради о дословном преузимању текста из Додатка, а мислећи да је Тома аутор ХСМ, Гуњача је покушао да исприча Тому због те погрешке.¹⁵⁶ Међутим, преводилац Љетописа попа Дукљанина, који никад није уносио почетну и завршну годину владања, него само године владања, повео се за њим. По томе и јест Поп Дукљанин тако карактеристичан да је Радојчић његово дјело назвао Барским родословом. Не бих према томе казала да је година у Додатку поправљена, иако засад остаје отворено питање како је аутор Додатка дошао до 1079. године. Вјероватно је сазнање о Звонимиру и његову владању потјецало из Сплита, јер се сплитска црква није устручавала да управо њему припише лијеп број фалсифицираних исправа. Нешта сигурније се о томе засад не би смјело закључивати. Чини ми се у сваком случају тово непријепорним да је Додатак служио као једна од подлога при састављању уметнутог текста о Звонимировој смрти у ХСМ. Уосталом, откад знамо из Марулићева писма (1510. г.), да је Д. Папалић „недавно“ нашао хрватску редакцију Љетописа с Додатком, узајамна овисност извора нас не изненађује.

ц. Chronicon breve regni Croatiae од Ивана Томашића¹⁵⁷

О Томашићевој је верзији Звонимирове смрти врло опсежно говорио још 1905. Шишић, тако да се овдје може упозорити само на неке моменте које он није запазио. Он је свакако доказао да је почетак Томашићеве кронике рађен према Будимској кронизи из 1473, али да је донио и нове вијести „врло важне и чисто хрватскога значаја“. За Звонимирову је погибију Томашић имао, према Шишићевим претпоставкама, „неки од себе старији споменик најмање из XV вијека“, али „тај није могао бити већ споменути хрватски љетопис, него нешто друго, самостално, јер се

¹⁵⁶ Како и пдје, стр. 221—4. Гуњача се нашао у неприлици кад је желио растумачити хронологију (35 година), па помишља на „трајање Звонимирове интензивне власти“ или на „Звонимирову тростепену власт (бан Славоније, бан-сувладар Петра Крешимира и коначно краљ)“, што би према његову увјерењу морао Тома знати само у ХСМ! Види н. дј., стр. 224.

¹⁵⁷ И. Кукуљевић: Chronicon breve Regni Croatiae Joannis Tomasich Minoritae. Кратак Љетопис хрватски Ивана Томашића малобраћанина, Архив за повјесницу југословенску IX, 1868, стр. 3—34. »1057. Anno Domini millesimo quinquagesimo septimo. Tempore Sancti Ladislai filii belle primi; iste omnium regnicolarum consensu coronatur divina fauente clementia. Eodem anno mortuus est Zorobelus nomine, ultimus croatie, Dalmatie, Slaunonieque. Cum autem rex Zorobelus erat homo ferocissimus, armisque imbutus, deuotissimus ac defensor fidei christiane, uolensque ac liberare cupiens sanctum sepulcrum Christi, quod soldanus occupauerat. Igitur omnibus nandauit sub fidelitate regnicolis et unusque se prepararet in acie in campo petrouopogle. Cum autem slavi aborirent mandata et edicta regis, propter uxores ac liberos dixerunt: »Quid iste facit rex, nunquam ultra uidebimus liberos, uxores ac nostram patriam, ad quid nobis persuaderat pertransire mare?« Et tunc ii peruersi Slavi persuaderunt secretarium regis ut eum trucidaret, ac album pincernam nomine Tadeum slavum; ac ii duo nocte

казивање Томашићево у детаљима разилази од онога што износи поменути писац“. С обзиром на податке мјесто укопа и погибије Шишић претпоставља да је Томашић унио у кронику локалну традицију. „Она не изгледа нимало измишљена и без основа“, јер „се зацртило нитко не би усудио онако што измислити“. Он забављује затим Томашићеву варијанту Звонимирове смрти према којој краља убијају његов тајник и пехарник, али не искључује могућност да су у уроту били уплетени и неки чланови краљевске пратње. *Клетва* краљева — наставља очит је одјек каснијега развитка традиције и медитације о тужном догађају“, а и дан погибије као и мјесто вјероватни су.“ „Из свега тога слиједи — закључује — да извор *Ивана Томашића* подупире казивање хрватскога љетописца, дапаче он га у неким детаљима, а нарочито гледе краљева гроба, проширује“. ¹⁵⁸ Радојчић је био ујерен да Томашић није „ништа друго него искићена хрватска легенда“ ¹⁵⁹ Но, након што је донио текст признао је ипак да између Томашића и Додатка има доста разлика, „али језгра је иста“. Појединости су „карактеристичне за ове млађе редакције легенде — оне су увек скоро речитије него старија верзија“. Те су појединости према његовој оцјени „без икакве историјске вредности“ ¹⁶⁰ Боље упућен у мађарску повијест од писца Додатка, Томашић „није написао како је Бела I наследио Звонимира, пошто је осветио његову мученичку смрт, него је пустио тек краља Ладислава да уђе у Хрватску, како је доиста и било“ ¹⁶¹

Најзад, Гуњача не налази никакве зависности између та два извора. Одбија такођер мисао повезаности Томашића и ХСМ. ¹⁶² Гуњача је, надаље, премјештајући Томашићеву св. Цецилију из Петрова у Книнско поље, успио „доказати“ да се топографија у „вијести, коју доноси Томашић, у бити потпуно подударна са оном, што ју има ХСП“ ¹⁶³ Како је он повјеровоао и Томашићевим вије-

intrarunt sub regis tentorio, 20 die aprilis, trucidarunt eum in campo *supradicto*, iuxta ecclesiam sancte cecilie et antequam obieret, conuocatis omnibus regnicolis, coram omnibus hec verba prorupit: »O infideles slavi, slovinci, quis vos phasinavit me occidere? Semper fuistis infideles et rebelles corone mee«. Dehinc: »O fideles et fratres mei Corvati ac Dalmate ac ex intimo cordis doleo quod, uos, fratres et serui mei fidelissimi, vester ultimus rex ero, quia semper ex nunc alienis regibus et principibus subjecti eritis«. Hec dicens subiit ex hac vita et sepultus est in capitulo thnningensi in ecclesia sancti bartholomei ante altare magnum. O infelix corvatiа, que talem et tantum regem amisisti. Et denique multis annis croatia dalmatiaque luxerunt eum. Habebat autem in uxorem sororem sancti ladislai regis ungarie. Mortuoque Zorobalo sine liberis rex ladislaus regnum croatie primo occupavit, ac sue ditioni subiecit usque in presentem diem.

¹⁵⁸ О смрти хрв. краља Звонимира, стр. 26—7.

¹⁵⁹ Н. дј., стр. 71.

¹⁶⁰ Н. дј., стр. 72.

¹⁶¹ Н. дј., стр. 73.

¹⁶² Како и гдје, стр. 259.

¹⁶³ Н. дј., стр. 263.

стима о покопу Звонимирову у цркви св. Бартула на Капитулу код Книна, морао је претпоставити, како је већ напријед истакнуто, да је краљево тијело касније пренесено у Солин.

Кад бисмо као Радојчић претпоставили да је легенда о Звонимировој смрти заиста као „литерарна прича“ сачувана у „ученој књижевности“, онда бисмо могли прихватити и његово мишљење о узајамној овисности између Додатка и Томашића. Али, је ли могуће да је Томашић познавао Додатак? Није ли та заједничка „хисторијска језгра“ ипак сувише оскудан доказ? Јер нису различите само појединости, него и битне чињенице: Томашић нема папинског и царског позива за ослобођење Христова гроба, нема хронолошких података, друго је мјесто саборовања, а ново је мјесто покопа. Ако нетко ипак мисли да је у Томашића прерађен Додатак, онда је дужан оправдати зашто Томашић одбацује писма и приказује зачетником читава потхвата само ратоборног Звонимира. Мислим да не би био довољан доказ то што је Томашић у својој краткој хроници углавном оцртао ратне јунаке и што је кроз призму борби свог стољећа проматрао читаву хрватску прошлост. За њега је Звонимир посљедњи краљ Хрватске, Славоније и Далмације, а „несретним Хрватима“ и Далматинцима одређују судбину Словинци, који убијају краља. Зато краљ у овом извору не проклиње, него жали Хрвате, јер ће им он бити посљедњи краљ. Што је могло дати повода Томашићу да кривицу за краљеву смрт пребаци на Словинце? Он, који ради и пише средином XVI ст. и који је био вјероватно негдје на франкопанским посједима, мора да је и сам осјећао антагонизам који је у првим деценијама XVI ст. раздвојио Хрвате од Словинаца. Иначе Томашић није имао исти осјећај за збивања у XVI ст. као ни данас што је у крајњој линији разумљиво. Он не зна ништа за цетински избор, иако хрватске великаше прати у борби с Турцима из године у годину. Хабзбурговац је заиста морао на њега дјеловати као странац, јер о њему говори као о угарском краљу!¹⁶⁴ Очито се види да је Томашић замјерао Фердинанду што је дао порушити тврђаве по Хрватској. Према томе, Словинци су криви, јер су они довели тог угарског краља у Хрватску. Узме ли се то у обзир, постаје разумљивија посљедња Томашићева реченица из поглавља о Звонимировој погибији. Несретном или, како би Кукуљевић рекао, барбарском латинштином он је желио казати да та казна над Хрватима траје до његова времена. »Mortuoque Zorobelo sine liberis, rex ladislaus regnum croatie primo occupavit ac sue ditioni subiecit usque in presentem diem«.¹⁶⁵

Ваља упозорити на још један моменат у Томашићевој хроници: наиме, на чињеницу да се у оцјени хисторијских збивања, поготово сувремених, уопће није удалио од својих сувременика, што ће рећи, да је без икакве критике прихваћао вијести које су до њега долазиле. Штавише, био је особито склон вјеровати у

¹⁶⁴ Кукуљевић, н. дј., стр. 32.

¹⁶⁵ Н. дј., стр. 14.

моћ људске злоће и покварености — што је такођер утјецај времена — тако да нпр. готово ниједна тврђава у Хрватској у XVI ст. није пала због слабости, него због неваљалости бранитеља.¹⁶⁶ Његову је схваћању одговарала и вијест, настала одмах послје смрти краља Матије Корвина, да је и тај краљ умро насилном смрћу.¹⁶⁷ А и он је по њему био добар владар.

Према томе, легендарна вијест о Звонимировој погибији добија у Томашићевој хроници нову редакцију, која носи печат политичких прилика XVI стољећа. Та нова верзија није толико дјело писца колико одраз схваћања обичног човјека тог времена. Притиснут одасвуд невољама, а највише Турцима, он није могао схватити да за народну несрећу нису криви само појединци. Зато је не само Словинце него и њихова краља Угарске, који нису марили за обрану земље у XVI ст., учинио узроком народне трагедије.

д. Сплитски аноним¹⁶⁸

Издавач овог новопознатог легендарног извора Х. Моровић¹⁶⁹ мисли да се „постанак ове хронике може на темељу њене барбарске латинштине, те неких израза и облика ријечи. . . ставити највјеројатније у XIV стољеће и бац у сплитску средину. . .“. Наиме, чињеница је да је из те хронике — коју је Моровић назвао Сплитским анонимом — и Шишић узео податке о „доласку династије Арпадоваца у Хрватску“.¹⁷⁰ Моровић се није много задржавао на анализи извора: прихватио је као вјероватан датум крљеве смрти, а повезивање Звонимирове погибије с петим крижарским ратом из 1217. године указује како он мисли „да је сплитска хроника плод барем два вијека касније традиције“.¹⁷¹ За опоруку држи да је каснија измишљотина, „која, да би добила на вјеродостојности, наводи још и свједоке нотара Симона и књинског надбискупа“. Повезујући податке хронике с налазом Звонимирова натписа „у близини Брибира“, Моровић је увјерен да би археолошка ископавања на том терену могла донијети неке нове резултате.¹⁷²

Прихватавши Моровићеве претпоставке о „реминисценцама на V крсташки рат“ у овој вијести, Гуњача мисли¹⁷³ да је она „плод барем два вијека касније традиције“. Не узевши у обзир

¹⁶⁶ Кукуљевић, н. дј., стр. 21, 24—6, 30—1.

¹⁶⁷ »... plenus dierum migravit rex Mathias veneno a Venetis intoscatus...« (Кукуљевић, н. дј., стр. 21).

¹⁶⁸ Текст је Сплитског анонима досад штампан три пута (види бил. 55 и 56), тако да га овдје нећемо донијети поново. Напомињем само да је споменути текст издан са доста погрешака и без надопуне крњих мјеста.

¹⁶⁹ Види бил. 55.

¹⁷⁰ Н. дј., стр. 831.

¹⁷¹ Н. дј., стр. 836.

¹⁷² Н. дј., стр. 836.

¹⁷³ Види бил. 56.

да ријеч *passagium* значи управо *крижарски рат*, Гуњача тврди да ни ова „верзија... не говори изричито о мотиву рата због ослобођења Крстова гроба“, иако се „из свега осталог види... да се ради о V крсташком рату“! Мјесто саборовања премјешта опет у Косово, „будући да је при анализи верзије у Томашићевој хроници доказано да се ради о бркању Петрова за Косово поље“!¹⁷⁴ Међутим, ни он ни Моровић нису разабрали да Звонимира не убијају Хрвати. Опорука је за истог аутора „пука драматизација“, што „у конкретном случају потврђује и појава нотара Шимуна...“ Анализа података води Гуњачу к Томашићевој хроници, из чега „слиједи да су се вјероватно обје верзије упутиле са неког старијег предлошка и на том путу добиле незнатне варијације, а задржале композицију и садржајну срж“.¹⁷⁵

Досадашњи коментатори овог извора можда су превидјели неке појединости, које не само да умањују вриједност ове верзије него, према мом увјерењу, бацају њен постанак у још млађе раздобље. Имали бисмо најме право без устручавања повезати ову легенду с V крижарским ратом само у оном случају да је непознати састављач те вијести заиста говорио само о угарском краљу. Али, он је тај *passagium* — дакле крижарски рат — замислио и приказао као потхват тројице владара: угарског Андрије, хрватског Звонимира и француског Филипа. Ако и претпоставимо да је податке о Андријиној војни узео из Томина дјела¹⁷⁶ — што је мало вјероватно — још увијек остаје питање одакле је црпао податке о француском краљу. Могао је мислити само на Људевита IX, иако је навео криво име. Ваљало би истражити у домаћим изворима није ли ондје могао нешто наћи. Не вјерујем да му је као подлога послужио данас изгубљени први дио хронике Михе Мадјева, јер је Миха тачно разликовао хисторијске личности о којима је писао. Исто тако сумњам да је познавао Томино дјело, јер да га је имао у руци не би могао учинити Звонимира и Андрију II сувременацима. Тешко је вјеровати да је за подлогу оваквих вијести служила било каква народна традиција. Народ није ништа знао о француском и угарском краљу, који су ишли у крижарски рат. У сваком случају ова је легенда, као и све досадашње, ученог, а не народног поријекла. Њен се аутор вјероватно није дословце служио никаквим предлошком, а можда и није био способан да схвати у потпуности свој извор. На такав би закључак упућивала његова заиста барбарска латинштина. Стога ова легенда предњачи међу осталима непознавањем хисторијских чињеница. Ако се досадашњим писцима легендарних вијести догодило да су промашили понеку вијест или годину, овај писац безнадно мијеша личности и стољећа. Зато има

¹⁷⁴ Н. дј., стр. 162.

¹⁷⁵ Н. дј., стр. 163—4.

¹⁷⁶ У XXV погл. које има наслов *De passagio Andree regis* Тома говори о Андријиним крижарским рату из 1217. г. *Hist. Sal.*, стр. 88—92.

Гуњача право кад хронологију овог извора потпуно забацује.¹⁷⁷ Можда бисмо непознатог писца могли испричати на тај начин што бисмо претпоставили да је, не мислећи много на хронологију, спојио два или три крижарска у један само зато што је о њима хтио говорити на једном мјесту. Или је можда мислио да је постојао само један крижарски рат.

Друго је питање како ћемо протумачити Звонимирову смрт и како ћемо је повезати с осталим легендарним изворима. Гуњачу је сабор или састанак у Петрову пољу водио до Томашића. Није при томе запазио да непознатог састављача повезује с Томашићем још једна заједничка црта: чињеница да су Звонимира убили *Славонци*, дакле Томашићеви Словинци, Слави или Склави овог извора. Гуњачу је вјероватно завело то што ова легенда оптерећује и *Хрвате* као зле подложнике Звонимира. Али они нису убили Звонимира. Зато је у овом извору и неразумљива освета или казна Звонимира, који предаје тобоже своје кћери неком „*Snazachu*“ да он освети над Хрватима његову погибију. Није ли то један од доказа да писац није био способан да схвати текст предлошка, а камоли да га сам даље исприча.

Тако дуго док се не утврди да је и Клауда измишљена као Звонимирова кћер само зато да се одбрани каринска жупанија, податак о Звонимировим кћерима у вијести Сплитског анонима има бар некакву историјску подлогу. Ако је заиста само традиција онда је и то доказ да су вијести с хрватског територија дјеловале јаче на састављача легенде од учене традиције преузете из Томашића или угарских хроника. Јер Сплитски аноним не зна ништа о наследном праву Арпадовића на хрватско пријестоље и о осветничкој акцији Ладислава.

Најзад и у подацима о мјесту Звонимирова укопа победила је локална традиција. Не бих се упуштала у нагађање о томе да ли се гроб стварно налазио у Брибиру. Још мање би требало трошити снаге на то да се настоји доказати како је писац ове вијести мислио на кнински фрањевачки самостан и цркву св. Марије, како то чини Гуњача.¹⁷⁸ Не би требало ништа да нас изненади ако бисмо једног дана нашли неко треће мјесто Звонимирова посљедњег починка. Управо то покопавање Звонимира на различитим дијеловима Хрватске непобитан је доказ да је начин његове смрти и гроб био непознат, па је тек легенда настојала да га негдје смјести. Тко ће јој замјерити што га је понајвише смјештала ондје гдје је и сама настала.

¹⁷⁷ Н. дј., стр. 160.

¹⁷⁸ Н. дј., стр. 163—4.

e. Catalogus ducum et regum Dalmatiae et Croatiae¹⁷⁹

Још је 1903.¹⁸⁰ Шишић упозорио на рукопис који се тада налазио у књижници Fanfogna-Garagnin у Трогиру, а у којем се такођер налази вијест о Звонимиру. Међутим, он се на тај извор није хито осврнути, што је изричито нагласио. Сматрао је „да је компилатор овог каталога из XVII вијека хтио да у склад доведе смрт Звонимирову с првом крижарском војном у хронолошком обзиру. Иначе је вијести своје поцрпао из кронике Попа Дукљанина у Марулићевом латинском пријеводу“.¹⁸¹ Можда је Шишић био мало преоштар према том извору. Неће дакако никоме пасти на памет да се позива на овај владарски каталог из XVII ст., али је врло интересантно да се опет у њему јавља хрватска традиција XIV ст. Наиме, и овдје је Звонимирова кћер Клауда жена Винике Лагчанина! Штавише, могли бисмо казати да је контрадикције извора непознати састављач каталога избјегао на начин који никоме до данас није послужило: он је једноставно створио још једног Звонимира, сина Требелија, који је из крбавске жупаније повео крижарски рат, али су га Хрвати на превару убили код Книна. Уосталом, и у питању хронологије показује аутор каталога своју сналажљивост. Будући да на други начин није могао помирити два позната хронолошка податка, тј. годину 1096 — прави крижарски рат — и 1100. година коју доноси ХСМ — он је првом датирао почетак крижарског рата, а другом Звонимирову мучничку смрт! Према томе, први пут се сусрећемо у литератури са свјесним исправљањем легендарних вијести, па овај каталог XVII ст. није више историјски извор у правом смислу те ријечи. Али, он је доказ да су легендарне вијести дошле до критичког историчара, који их је према свом знању покушао ускладити. Зар му можемо замјерити што је при томе послу створио још једног владара? Ако се подсетимо с каквим критичким ставовима проматра тај исти проблем историографија XX ст., онда заиста немамо оправдања за строгу оцјену састављача каталога.

Наведене четири легендарне вијести досад су једини познати домаћи извори о насилној смрти Звонимира. Радојчић је имао право кад је истицао да легенда о насилној Звонимировој смрти није никад постала народна својина, нити је било која прича учинила Звонимира својим јунаком. Штавише, средином XIV ст.

¹⁷⁹ »28. Svinimirus qui et Demetrius, ex comite Carinte rex factus coronatur iubente Gregorio VII apud Salonas solenissime 1076. regnumque suum vesticgal Sancto Petro fecit; uxor Lepa seu Helena, soror Sancti Ladislavi; filia Clauda nomine, non vitio, uxor Viniki nobili familia Lapuch; obiit anno 1087. — 29. Svinimirus II alias Stephanus pariter secundus, filius Trebellii, favore optimatum regnum obtinuit, copias ad bellum sacrum 1096. e comitatu corbaviensi expedit; ipse subsequens anno 1100, nisi a Croatia dolo penes Tinium interfectus obisset martyrio coronatus. Post haec (sicut) rex sanctus praedixerat, imperant Ungari, Narentenses vero atque Narentani proprio pauerunt principii«. Види Шишић, О смрти, стр. 8, биљ. 1.

¹⁸⁰ О смрти хрв. краља Звонимира, стр. 8, биљ. 1.

¹⁸¹ Н. мј.

не зна ни хрватско племство за насилну смрт Звонимира. Но то што Звонимира нису приказали хрватски племићи 1527.¹⁸² као мученика кад су упозоравали Фердинанда да су послје смрти свог посљедњег краља својевољно изабрали угарског краља, може такођер бити доказом да легенда није прешла оквире лијепе књижевности и кроничарске заинтересираниости. Томашићу и осталим кроничарима била је легенда врло захвалан материјал за описивање, а излажући га писци су могли додати своје идеје и, што је још важније, своје моралне поуке. Стога није случај да се легенда преписује и преписивањем мијења вањску небитну садржину. Језгра остаје и мора остати увијек иста: осветљива мученичка смрт Звонимира. Било да проклиње или да у посљедњи час саставља опоручу, или да жали своје Хрвате, посљедња мисао му је у сваком случају осветничка казна. Управо та језгра овако саграђена још је један доказ да се ради о легенди, а не хисторији. Кад би било који хисторијски извор подупро основну мисао легенде, могли бисмо посумњати у Звонимирову природну смрт. Овако немамо разлога да се након поновне анализе домаћих легендарних и хисторијских извора не сложимо с Радојчићем који је рекао: „На основу оваквих и типично легендарних извора не може се тврдити да је хрватски краљ Димитрије Звонимир свршио насилном смрћу. На основу њих не. Оне су по садржини, схватању и сврси сличне толиким легендама, којима се тумачи државна и народна несрећа. . . У историчком расправљању о начину смрти хрватскога краља Димитрија Звонимира наука се не сме на њих ослонити, него само на споменуте историјске изворе, а по њима је знаменити хрватски краљ свршио природном смрћу. Док располажемо само овим историјским изворима, овакве садржине, ми не смемо тврдити да је хрватски краљ Димитрије Звонимир убијен. За његово убиство знају, засад, само легенде, и ја мислим да сам довољно доказао како је и зашто је у њима испредена прича о убиству посљедњег, по легендама, хрватскога краља народне крви“.¹⁸³

ф. Угарско-пољска кроника¹⁸⁴

Намјерно сам из досадашњих анализа изоставила Угарско-пољску кронику. Учинио сам то с увјерењем да у расправљању о том проблему овај извор може бити тек другоразредног значаја. Ако смо наине већ једном дошли до спознаје да се легенда о Звонимировој насилној смрти родила на домаћем терену, онда се у изворима изван наших граница може тражити само њен мање или више успјешан одјек. А можда ни то!

Само због тога што се упркос Радојчићевој тријезној анализи овог извора враћало и у најновијој хисториографији на ње-

¹⁸² Ф. Шишић, Acta committalia I, MSHSM 33, 1912, стр. 99.

¹⁸³ Н. дј., стр. 85.

¹⁸⁴ Текст Угарско-пољске кронике, види Радојчић, н. дј., стр. 49—60.

га, доносим овдје неке мисли о њему. Радојчић се, наиме, потпуно оправдано питао: „Може ли се замислити већа историјска збрка од ове?“ Он је према основи приче која чини саставни дио легенде о Атили закључио да је она „раскидана легендарним причама из ране мађарске прошлости у Угарској“. Писац је „жеleo доказати права Угарске на Славонију и Галицију, и када је то, по свом мишљењу, постигао, он још вели како је Ладислав постао краљ у Угарској и тиме завршава своју хронику“.¹⁸⁵ Он је стекао, анализирајући легенду, дојам да „писац легендарне приче ништа више није знао о Хрватима него да су некад имали своје краљеве и да је један од њих био Крешимир, који је преписивањем постао Казимир. То је све“.¹⁸⁶ Све води Радојчића у овакав коначни закључак: „У тој легендарној причи нема историје. Зато Угарско-пољска хроника отпада као веродостојан извор за насилну смрт хрватскога краља Димитрија Звонимира. Она је типичан легендарни спис, за догађаје из XI в. и сувише позан, пошто је настала најраније у XIV в., а да би у њој било бар нешто историјске истине у мору легендарног причања“.¹⁸⁷ Гуњача није хтио прихватити Радојчићеве резултате. Он поново тражи у легенди Звонимира и увјерен је да му на то даје право различито традирано име владара. Своју мисао настоји утврдити с неколико чињеница: спомињање краљева убиства, замјена владарских имена (Крешимир за Звонимира), „женидбе са Славонкама и Хрватицама“, у којима се „највјеројатније крије, иако у измијењеном односу, реминисценција на женидбу Звонимира с Јеленом, која је хисторијски доказана“ и, надаље, спомињање Сплита, које је такођер случајно, јер је писац мислио на Солин, гдје се Звонимир крунио и био покопан; најзад, „мотивација војне, а то је освета за краљево убиство“.¹⁸⁸ Кад бисмо заиста у историји тражили само овакве основе за доказивање, могли бисмо доказати све. Зато је и Гуњача нашао у овом извору „битну хисторијску језгру“.¹⁸⁹ Према томе сматрам, као и Радојчић, да овај извор нема ништа заједничко са Звонимиром и с његовом тобожњом насилном смрћу.

* * *

Последњи примјер анализе тобожњег извора за насилну Звонимирову смрт показује како су присташе Шишићеве теорије настојале на сваки начин да оправдају своју теорију. Било је довољно да се у неком извору спомене насилна смрт неког владара хрватског. Тко га је убио, гдје, када и како, није било нимало важно. Зато је све више растао број извора, који су били, на тај начин анализирани, посве разумљиво, доказ насилне смрти.

¹⁸⁵ Радојчић, н. дј., стр. 51, 53.

¹⁸⁶ Н. дј., стр. 54.

¹⁸⁷ Н. дј., стр. 55.

¹⁸⁸ Како и гдје, стр. 270—1.

¹⁸⁹ Н. дј., стр. 271.

Међутим, још је Шишић, да је хтио бити објективан, могао избацити Угарско-пољску хронику из скупине извора о Звонимиру. То што он то није учинио, најбољи је доказ за каквим је субјективним погледима приступио рјешавању проблематике. Наиме, да тог унапријед одређеног става није било, лако би могао разабрати да се забуна имена као и опис Атилине војне односи на друго раздобље хрватске повијести — на вријеме *заиста посљедњег хрватског краља*, којег су *заиста убили Арпадовићи* — на краља Петра. Штавише, угарски је писац Симон де Кеза¹⁹⁰ још и данас једини извор из којег сазнајемо не само то да је Коломан послао војску у Далмацију и да је у Петровој гори дао убити краља Петра, него и то да је његово сједиште било Книн. И споменуто Угарско-пољско хроника говори о Атилином повратку с Каталаунских поља, о његову освајању приморских градова од Салоне и Сплита до Трста. Не знам како није већ Шишићу упала у очи аналогија с обзиром на мјесто борбе између првака (*principes*) Хрватске и Славоније и осветитеља Атиле. Јер Атила је из Крањских Алпа дошао »in terminos CHrvatiæ et Sclavoniæ inter fluvios Savam et Dravam« и ондје је извојевао побједу и затим прешао Драву, коју очито треба схватити као границу у овом опису. Тај се опис доиста не може поистовјетити с тобожњом Звонимировом смрћу. Није нимало необично што је писац хронике претворио Коломанов освајачки рат у осветнички. Та како би иначе божји одабраник могао извршити божје налоге и како би та писац мјесто у Рим довео у Панонију? Политичка је тенденција дошла тако у овом извору још јаче до изражаја, јер је стварна војна и освајање из 1097. као и убиство *посљедњег хрватског краља* приказано као света осветничка акција Атиле. Али то још једном потврђује да тај извор нема ништа заједничко са Звонимиром као владарем или с његовом тобожњом насилном смрћу.

Дакле, кад бисмо тражили бар неку хисторијску подлогу или језгру у легенди о насилној смрти Звонимира, могли бисмо је, према мом увјерењу, наћи у погибији управо посљедњег хрватског краља Петра, у гвозданској бици 1097. год. То је била и јест хисторијска чињеница о којој ипак није говорио — бар према данашњем нашем познавању изворне грађе за то раздобље — ни један домаћи извор. Та је вијест била позната само једној угарској хроници XIII ст. и зато се она вјероватно не односи ни на легенду о Звонимировој насилној смрти.

Ипак је на неки начин морала настати и легенда о Звонимировој смрти. О томе како је настала може се засад само нагађати. Из хисторијског извора XIV ст., из парнице за Карин могло се разабрати да тада још није превладавало мишљење како је Звонимир био посљедњи хрватски краљ. Сплитски фалсификати, или, тачније, фалсификати сплитске цркве, који вјероватно настају негде у то вријеме, такођер не замишљају Звонимира ни

¹⁹⁰ Шишић, Приручник извора I, стр. 394.

као посљедњег ни као мученичког хрватског владара. То се донекле може разумјети с обзиром на то да су исправе, тобожње даровнице Стјепана II у корист сплитских бенедиктинка, такођер сплитске провенијенције. Легенда је о насилној смрти морала настати изван Сплита, па ју је вјероватно тек Папалић, као што је познато, донио онамо почетком XVI ст. Тек је тада ушла и у прерадбу Томина дјела — у дјело *Historia Salonitana maior*. Ондје је прича о насилној смрти додан и епитаф. Али то другим ријечима значи да се састављачи сплитских фалсификата нису служили ни Томиним дјелом, јер да су то учинили назвали би Звонимира посљедњим хрватским владаром. Међутим, ако издвојимо Томино дјело, које, чини се, све до XVI ст. није било приступачно ширем кругу учених људи, запазит ћемо да је познавање чињеница из хрватске прошлости, па макар се радило о и самим владарима, врло оскудно. Фалсификатори сплитске цркве знали су за Звонимира, али нису знали за Крешимира. Регистратор је исправа, такођер редом докумената сумњиве вриједности, у картулару самостана св. Стјепана „под боровима“ био нешто више упућен у владарску генеалогiju. По Звонимиру је датиран у картулар самостана св. Петра у Селу. Али, једва је вјероватно да су подаци о Звонимиру у картулару самостана св. Марије у Задру икада изашли изван самостанских зидова. А да и јесу, у њима се наводи Звонимир као „потписивач“ краљевске слободе и привилегија споменутом самостану, тако да му се не даје неко посебно мјесто међу хрватским владарима. Према томе, ако је сазнање о постојању Звонимира као хрватског краља продрло тек из далматинских градова на подручје Хрватске, онда је посве разумљиво да је оно тек утолико послужило за формирање легенде уколико је упознало шири круг људи да је он као хрватски краљ уопће постојао. Но то није морао бити једини пут до спознаје ове историјске чињенице. Кариињани су могли и на каквом споменику прочитати његово име, а можда је и традиција допрла до средине XIV стољећа.

Засад нам је сувише мало познато о средњовјековној историјској литератури а да бисмо могли утврдити кад је историјска личност Звонимира претворена у легендарну. Ипак се чини да се та преобразба морала догодити изван Хрватске. Тешко да је сам Хрват измислио тако оштру оцјену властите прошлости. Осим тога, засад нема никаква доказа да су у народу били познати крижарски ратови. Додуше, ни састављач легенде није знао много више о њима, али је ипак негдје сазнао да су ратове покретали папе и цареви. Народна традиција није слиједила умовање за њу учених кроничара, тако да легенда о Звонимировој погибији није ни у једном облику заокупила народну машту. Можда су томе

придонијела турска освајања, која су хрватски етнички териториј помало претварала напунивши га дошљацима у шарени мозаик људства.

Према томе, легенди о Звонимировој погибији служиле су вјероватно као подлога: хисторијски утврђена погибија последњег хрватског краља Петра, сазнање у далматинским градовима и у Хрватској о владању Звонимира и, најзад, мутно познавање крижарских ратова. *Она, дакле, јест и остаје само легенда.*

Dr Nada Klaić:

DE LA MORT LÉGENDAIRE DU ROI ZVONIMIR

R É S U M É

L'auteur revient au problème sur la mort du roi croate Zvonimir afin qu'il puisse par analyse du matériel connu de nouvelle source soutenir l'opinion concernant la mort naturelle du roi. Il considère, notamment, que les nouveaux essais en historiographie pour justifier sa mort sur le champ de bataille par un matériel archéologique insuffisamment déterminé (Gunjača) ou par nouvelles légendes (Morović, Gunjača) n'ont pas réussi.

Après une brève introduction historiographique l'auteur passe au traitement des sources historiques et légendaires. Il ajoute de nouvelles preuves à l'opinion de Radojčić surtout en ce qui concerne la partie d'archidiacre Toma de Split. A l'appui de l'opinion citée il présente aussi le procès pour Varin de 1360 qui en témoigne qu'au milieu du XIV siècle la légende relative à la mort sur le champ de bataille de Zvonimir a été encore inconnue en Croatie. Il passe ensuite à l'analyse indépendante ayant trait aux nouvelles de Zvonimir dans l'oeuvre Historia Salonitana maior. L'auteur revient sur l'opinion d'une historiographie plus ancienne: que cette oeuvre est le remaniement de l'Hist. Sal. de l'archidiacre Toma de Split au commencement du XVI s. et il fixe d'après cette source le temps de naissance et d'origine des nouvelles sur Zvonimir. Plus loin, il considère que la nouvelle concernant la mort de Zvonimir sur le champ de bataille dans la chronique de Tomašić a été remaniée suivant les conceptions du XVI siècle tandis que l'anonyme de Split s'appuie sur Tomašić et sur la tradition croate. Enfin, Catalogus ducum et regum où l'on trouve pour la première fois la nouvelle de deux Zvonimir présente probablement le premier remaniement conscient de la légende. La chronique hongroise-polonaise ne se rapporte pas, selon la conviction de l'auteur, à la mort de Zvonimir, mais à la mort sur le champ de bataille en vérité du dernier roi croate Petar.

Par conséquent, il semble qu'à la légende concernant la mort de Zvonimir sur le champ de bataille servirent de base: la mort sur le champ de bataille historiquement prouvée du dernier roi croate Petar, ensuite, l'idée dans les villes dalmates et en Croatie relative au règne de Zvonimir et en dernier lieu une notion vague sur la croisade. Tout cela conduit certainement à la conclusion qu'elle est et qu'elle reste uniquement une légende.